Cild: 17 Say: 1 **ISSN 2218 – 0346**
2013

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

Təsisçi
Hamlet İsaxanlı

Baş Redaktor
Qüdrət İsmayılzadə

Redaktor müavinləri
Roza Arazova
Tarix Dostiyev
Bəhlul İbrahimli

Məsul katib
Sevda Hüseynova
Günel Məmmədova
Mərziyə Əlizadə

Redaksiya heyəti
Alp Arslan (Türkiyə)
İsmayıl Hacıyev (Azərbaycan)
Bertyill Lyonnet (Fransa)
Rauf Munçayev (Rusiya)
Mehmet Ösdoğan (Türkiyə)
Vəli Baxşəliyev (Azərbaycan)
Otar Caparidze (Gürcüstan)
Övez Gündoğdiyev (Türkmənistan)
Maya Rəhimova (Azərbaycan)
Mehmet İşıqlı (Türkiyə)
Viktor Sarianidi (Rusiya)
Lauren Listven (ABŞ)
Andreas Şaxner (Almaniya)

Volume: 17 Number: 1
2013

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder
Hamlet Isaxanli

Editor in Chief
Qudrat Ismayilzadeh

Editorial Assistants
Roza Arazova
Tarikh Dostiyev
Bahlul Ibrahimli

Deputy Editors
Sevda Huseynova
Gunel Mammadova
Marziya Alizade

Editorial Board
Alp Arslan (Turkey)
İsmail Haciyev (Azerbaijan)
Bertille Lyonnet (France)
Rauf Munchayev (Russia)
Mehmet Ozdoghan (Turkey)
Vali Baxshaliyev (Azerbaijan)
Otar Japaridzeh (Georgian)
Ovez Gundoghdiyev (Turkmenistan)
Maya Rahimova (Azerbaijan)
Mehmet Ishikli (Turkey)
Viktor Sarianidi (Russia)
Lauren Listvest (USA)
Andreas Schachner (Germany)

© COPYRIGHT©1999 BY KHAZAR UNIVERSITY PRESS
ALL RIGHTS RESERVED

AZ1096 Azərbaycan Respublikası
Bakı şəhəri, Məhsəti küçəsi, 11
Xəzər Universitəsi

Khazar University 11 Mehseti str.,
Baku AZ1096 Republic of
Azerbaijan

Üz qabığında: Yaqut qaşlı, qızıl örtülü diadema. Xınıslı, IV-V əsrlər.

Cover page depicts: Ruby signet, gold-covered diadem. Khinisly, IV-V century

На обложке: Позолоченная диадема с гранатовыми вставками.
Хыныслы, IV-V вв.

Telefon: (99412) 4217927
Faks: (99412) 4989379
E-mail: contact@khazar.org
jaa@khazar.org
website: http://www.khazar.org
www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRESS

“Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar. Bu sahədə onlar dünya elmi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar.”

Y.İ.Krupnov

“Only Azebaijani people should be involved in the study of history and future development of Caucasian Albania. They assume great responsibility for the research in this field of world science.”

Y.I.Krupnov

«Историей и судьбой Кавказской Албании больше всех должны заниматься азербайджанские ученые. В этой области на них возлагается большая ответственность перед мировой наукой»

Е.И.Крупнов

İÇİNDƏKİLƏR

Redaktor sözü 9
Rauf Munçayev – Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu C.Ə.Xəlilov (anadan olmasının 85 illiyinə) 11
Roza Arazova – Görkəmli Qafqazşünas alim C.Ə.Xəlilovun anadan olmasının 85 illiyinə 18
Əsədulla Cəfərov – Ustad müəllim, zəhmətkeş alim, qayğıkeş insan 29
Qoşqar Qoşqarlı – Görkəmli albanşünas alim 33
Tarix Dostiyev – Professor C.Ə.Xəlilov və onun Azərbaycanın orta əsr arxeoloji abidələrinin tədqiqində rolu 42
V.A. Kuznetsov – Yevgeni İqnatyeviç Krupnov 49
Cabbar Ə. Xəlilov – Albaniyanın qəbir abidələrinin dövrünün təyinində antik sancaqların rolu 57
Döyüş Musayev – Şimal-şərqi Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinin naxış motivləri 68
Təvəkkül Əliyev – Strabon “Ayniana”sının axtarışında 77
Gülanə Hüseynova – Qarabağın antik dövr alban yaşayış yerləri 88
Murtuzəli Hacıyev – Dərbənd yaşayış yerində yeni tədqiqatlar (qısa məlumat) 101
Mübariz C. Xəlilov – Qədim Samexiyanın (Kamehiyanın) kəşfi 113
Nailə Ciddi – Şamaxı şəhərinin Cümə məscidi haqqında 121

CONTENTS

From the editor-in-chief **9**
Rauf Munchaev – In commemoration of the 85th anniversary of the outstanding Azerbaijani archaeologist J.A.Khalilov.........................11
Roza Arazova – Commemorating the 85th anniversary of the great scholar-archaeologist Jabbar Khalilov 18
Asadulla Jafarov – The great teacher, diligent scholar, caring man 29
Goshqar Goshgarli – The famous albanist..33
Tarikh Dostiyev – Professor Jabbar Khalilov and his role in the study of the medieval monuments in Azerbaijan 42
V.A.Kuznetsov – Yevgeniy Ignatyevich Krupnov....................................49
Jabbar A. Khalilov – On the role of antique fibules in definig the chronology of funeral monuments of Caucasus Albania 57
Doyush Musayev – Ornament motifs of Kura–Araxes culture of Northeast Azerbaijan...68
Tevekkul Aliyev – In search of Strabo's "Ayniany" 77
Gulana Huseynova – Ancient Albanian monuments of Karabakh...........88
Murtuzali Hajiyev – New research on the Derbent settlement (brief information) 101
Mubariz J. Khalilov – The discovery of Ancient Samekhia (Kamekhia)..113
Naila Jiddi – Juma mosque of Shamakhi 121

СОДЕРЖАНИЕ

От главного редактора **9**

Рауф Мунчаев – Д.А.Халилов – выдающийся археолог Азербайджана (к 85-летию со дня рождения) 11

Роза Аразова – К 85-летию со дня рождения выдающегося учёного-кавказоведа Дж.А.Халилова 18

Асадулла Джафаров – Маститый педагог, трудолюбивый учёный, заботливый человек 29

Гошгар Гошгарлы – Выдающийся учёный-албановед 33

Тарих Достиев – Профессор Джаббар Халилов и его роль в изучении средневековых памятников Азербайджана 42

В.А.Кузнецов – Евгений Игнатьевич Крупнов 49

Джаббар А. Халилов – Роль античных фибул в установлении хронологии погребальных памятников Кавказской Албании 57

Деюш Мусаев – Мотивы орнамента Кура – Араксской культуры в северо - восточном Азербайджане 68

Тевеккюль Алиев – В поисках Страбоновской «Айнианы» 77

Гюлана Гусейнова **–** Античные Албанские поселения Карабаха 88

Муртузали Гаджиев **–** Новые исследования Дербентского поселения (краткая информация) 101

Мубариз Дж. Халилов – Открытие Древней Самехии (Камехии) ... 113

Наиля Джидди – О Джума мечети г. Шемаха 121

Redaktordan

Həmkarımız, Azərbaycanın tanınmış arxeoloqu Cabbar Əsədulla oğlu Xəlilovun 85 yaşı tamam oldu. Təəssüf ki, istedadlı və zəhmətkeş alim ilk baxışda uzun görünən bu zaman kəsiyinin yalnız 66 ilini yaşadı. Elmi yaradıcılığının kamil bir vaxtında dünyasını dəyişdi.

Cabbar Əsədulla oğlu həyata göz açdığı gündən Şahdağın qarlı zirvəsini görmüşdü, sərin nəfəsindən pay almışdı. Bəlkə də elə buna görə o, gənclik illərindən zirvəyə qalxmaq, oradan ulularının sonsuz üfüqlərdə itən keşməkeşli, eyni zamanda şanlı yollarını axtarıb tapmağı, bu yolların əbədi yolçusu olmağı arzulamışdı. Bəlkə də, elə buna görə ulu tanrı ona nurla dolu bir yol, misilsiz mirasla dolu bir dünya bəxş etmişdi. Onun üzə çıxardığı hər bir tarixi yadigar nadirliyi və yüksək elmi dəyəri ilə seçilir.

Uzaq tunc dövrünün məskənləri - alınmaz qalaları və zəngin qəbir abidələri, qüdrətli Əhəmənilər sülaləsinin möhtəşəm saray xarabalıqları, Qafqaz Albaniyasının sirli şəhərləri arxeoloq Cabbar Əsədulla oğlunun qalın torpaq qatları altından üzə çıxardığı abidələrin cüzi bir hissəsidir. Onun tükənməz səy və bacarığı sayəsində Azərbaycan arxeologiyasının şövqü dünya arxeologiyasını min bir rəngə boyamışdır.

Xeyli vaxtdır ki, həmkarımız aramızda yoxdur. Lakin onun arxeologiyaya ərməğan etdiyi zəngin elmi irsi qalır. O qədər də böyük olmayan vaxt ərzində çətin çöl şəraitində, ağır və gərgin zəhmət əsasında yaradılan bu irs fədakar alimin sədaqətli tələbələri və Arxeologiya elminin sonsuz yollarında uğurla addımlayan oğlu Mübariz tərəfindən dərindən öyrənilir və daha da zənginləşdirilir.

Jurnalımızın bu sayı yeri həmişə görünən böyük alimə həsr olunmuşdur. Qoy onun ruhu şad olsun!

Cabbar Əsədulla oğlu Xəlilov
(1928-1994)

Д.А.ХАЛИЛОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ АРХЕОЛОГ АЗЕРБАЙДЖАНА
(к 85-летию со дня рождения)

Рауф Мунчаев
(Член-корр, АН России)

Трудно подумать, что уже 20 лет нет с нами незабвенного Джаббара Асадулла оглы Халилова. Он очень рано ушел из жизни, ему ведь было всего 66 лет! А какой же он глубокий след оставил в развитии науки своей страны и какой громадный вклад внес в изучение археологии Азербайджана и Кавказа в целом.

Крупный историк-археолог, человек большого таланта, целеустремленный исследователь, замечательный семьянин, всегда добродушный, преданный и надежный друг – таким запомнился мне этот прекрасный и незаурядный человек! Мне посчастливилось в течение более 40 лет знать его, дружить с ним и испытать на себе его дружелюбие, искренность, гостеприимство и другие добрые черты его благородной натуры.

Я познакомился с Джаббаром в самом начале 50-х годов прошлого столетия, когда он приехал в Москву и был принят в аспирантуру Института истории материальной культуры АН СССР (ИИМК) – ныне Институт археологии Российской академии наук РАН. В то время как-раз я был в этом институте аспирантом второго года обучения. Вместе с Дж. Халиловым в аспирантуру ИИМК АН СССР поступили тогда еще Идеал Нариманов и Теймур Бунятов и все они стали, как и я, учениками выдающегося советского археолога-кавказоведа Евгения Игнатьевича Крупнова. Нас всех сблизило еще то обстоятельство, что я родился и вырос в Азербайджане и вполне сносно владел азербайджанским языком.

Я горжусь тем, что дружил с Джаббаром и Идеалом и продолжаю тесно дружить с Теймуром. Эти замечательные люди блестяще окончили аспирантуру и выросли в известных и широко признанных ученых. Мне пришлось наблюдать, с каким усердием мои друзья и коллеги трудились в Москве, познавая основы науки. Е.И.Крупнов, как руководитель, был очень требователен к своим ученикам. Он стремился дать всем нам, кроме сугубо научной и надлежащую полевую под-

готовку. Всегда буду помнить, как самоотверженно мы трудились в летние сезоны в археологических экспедициях ИИМК АН СССР в различных регионах Советского Союза, в частности в самой крупной тогда в нашей стране Куйбышевской экспедиции и в экспедициях самого Е.И.Крупнова на Северном Кавказе. Показательно, что все аспиранты Евгения Игнатьевича в установленный срок подготовили и защитили свои диссертации.

Мои друзья происходили из разных регионов Азербайджана – Идеал из Карабаха, Теймур из Казаха и Джаббар из Кубы. Совсем не похожие друг на друга внешне и по характеру, они обладали хорошим чувством юмора и большим трудолюбием. Предложив им для подготовки диссертации определенные темы, Е.И.Крупнов сделал удачную попытку ликвидировать целое «белое пятно» на историко-археологической карте Азербайджана. Дж.Халилов, в частности, исследовал важную проблему, связанную с изучением памятников Западного Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа. Кстати, я всегда с какой-то особой теплотой вспоминаю, как мне пришлось выступать на Ученом Совете ИИМК АН СССР официальным оппонентом по диссертации Дж.Халилова, как, впрочем, и по диссертациям И.Нариманова и Т.Бунятова.

Возвратившись после завершения аспирантуры в Баку, Джаббар, как и его друзья и коллеги, начинает работать в Институте истории АН Азербайджана, из которого позже, в 1993 г., выделился Институт археологии и этнографии Национальной академии наук Азербайджана. В этом Институте Джаббар проработал до конца своей жизни, пройдя здесь путь от младшего научного сотрудника до многолетнего руководителя одного из важных подразделений Института. Самое же главное состоит в том, что в этом учреждении он вырос в крупного и широко известного в своей стране и за ее пределами исследователя археологии, древней и средневековой истории и культуры родного Азербайджана и всего Кавказа.

Я считаю, что мне крупно повезло в том смысле, что буквально с начала 50-х годов, когда я стал аспирантом, оказался тесно связанным с археологией Азербайджана. Мне почти ежегодно, начиная с 1950 г. приходилось бывать в Баку и некоторых районах Азербайджана и встречаться с азербайджанскими археологами, такими, как И.М.Джафарзаде, С.М.Казиев, Р.М.Ваидов, Г.М.Асланов, Г.И.Ионе, Н.В.Минке-

вич-Мустафаевой, О.Ш.Исмизаде, О.А.Абибуллаевым и др. Эти ученые представляют два поколения археологов послевоенного Азербайджана. Систематическое общение с ними мне не просто помогло, а способствовало общему росту и становлению специалиста в области кавказской археологии. Знакомство же и дружба с Идеалом Наримановым, Джаббаром Халиловым и Теймуром Бунятовым, скажу прямо, заметно ускорило это дело. Я имел возможность при этом не только наблюдать за развитием и становлением археологической науки в Азербайджане, а иногда и быть прямо сопричастным к этому. Я был, в частности, свидетелем того, как возвратившиеся после завершения аспирантуры в Баку мои друзья окунулись в работу и начали активно трудиться, как в исследовательском плане, так и полевом отношении, и вскоре стали ведущими в республике специалистами в области археологии. Первым долгом все они подготовили к изданию свои диссертации и опубликовали их. Так, в 1959 г. в Баку была издана несколько переработанная и дополненная кандидатская диссертация Дж.Халилова «Археологические памятники Западного Азербайджана в эпоху бронзы и начала железа. Бассейн рек Шамхорчай и Зегемчай».

Надо сказать, что Джаббар прошел хорошую полевую школу в Оренкалинской экспедиции у А.А.Иессена, обследовавшей широкомасштабно Мильско-Карабахскую степь, и получил разностороннюю подготовку у Е.И.Крупнова. Поэтому ему, как, впрочем, Идеалу и Теймуру, не составило особого труда активно включиться в изучение археологических памятников Азербайджана.

Помню, как я оказался в 1956 г. в Баку в те дни, когда Джаббар и Идеал провели удачно большие раскопки на поселении Сарытепе в Казахе. После завершения аспирантуры это были их первые крупные самостоятельные полевые работы. Они добыли там значительный и разнообразный археологический материал и мы с большим интересом знакомились с ним и оживленно обсуждали возникавшие при этом различные вопросы. Пожелание было одно – быстрее подготовить к изданию этот памятник. Кстати, Джаббар и Идеал не заставили долго ждать и полностью опубликовали результаты раскопок Сарытепе /(См.: «Раскопки на холме Сарытепе» // Материальная культура Азербайджана. Том IV, стр. 6-67, Баку, 1962).

Хочется особо сказать, что Дж.Халилов постоянно и упорно наращивал свой научный потенциал. Каждый шаг его научной деятель-

ности был отмечен печатными трудами. Его целеустремленность была поразительна. Он принимает решение сосредоточиться на изучении материальной культуры Кавказской Албании и целиком подчиняет свои интересы разработке этой большой и важной проблемы. Для ее решения, в частности, он в 1958 г. возглавил Шемахинскую экспедицию Института истории АН Азербайджана, обследовавшую в течение многих лет группу историко-археологических комплексов в Ширванской зоне. Наиболее плодотворными оказались исследования античного и раннесредневекового городища у г. Шемахи – одного из городов Кавказской Албании, отмеченного Клавдием Птолемеем (II в. н.э.) под названием Самехия (Камехия).

В начале 70-х годов мне посчастливилось вместе с И.Наримановым, Р.Ваидовым, З.Ямпольским и Т.Бунятовым побывать на раскопках Дж.Халилова в Шемахе. Мы ознакомились с полученными его экспедицией, в которой в тот год участвовал и Гатам Кесаманлы, значительными и разнообразными материалами, характеризующими материальную культуру Кавказской Албании, получили истинное удовольствие от радужного гостеприимства нашего друга Джаббара, переночевали у него в Шемахе и на следующий день отправились посмотреть раскопки Габалы. Не могу не отметить здесь, что нас также очень тепло встретили там Гара Ахмедов и Ильяс Бабаев и, несмотря на дождливую осеннюю погоду, сумели многое нам показать и рассказать. Память об этой поездке в Шемаху и Габалу, состоявшейся более 50 лет тому назад, сохранится у меня надолго. Такие памятные события не забываются никогда!

Целенаправленные изыскания и последовавшие за этим научные труды по археологии, истории и культуре Кавказской Албании выдвинули Дж.Халилова в число крупных и признанных специалистов в области албанистики. Ему принадлежит целый ряд важных исследований по Кавказской Албании. Среди них такой фундаментальный труд, как «Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.)», изданный в Баку в 1985 г. Эту работу он защитил в качестве докторской диссертации еще в 1974 г.

Известно, что Институт археологии АН СССР провел подготовку и осуществил публикацию беспрецедентного в мировой науке издания в виде 20-томной «Археологии СССР». Мне, как заместителю главного редактора этого обширного труда, пришлось заниматься вопросами его

структуры и подбора авторского коллектива. В частности, по моей рекомендации в число авторов тома «Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии» был включен Дж.Халилов. Тогда мне нередко приходилось и в Москве и в Баку встречаться вместе с редактором тома Г.А.Кошеленко с Джаббаром и обсуждать подготавливаемые им разделы. Вспоминаю, с каким энтузиазмом и ответственностью он взялся за выполнение взятых на себя обязательств по данному тому. Все им было сделано на должном уровне и в срок. Этот том буквально украшают написанные Джаббаром разделы, такие, как Введение (с соавторами), Племена на территории Азербайджана в раннем железном веке, Кавказская Албания и Атропатена (Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. Москва. Наука. 1985).

Не могу здесь не коснуться еще одной стороны научной деятельности Дж.Халилова. Она связана с его работой по выявлению и изучению археологических памятников в северо-восточной части Азербайджана, в Кубинско-Хачмасской зоне. Выходец из данного региона Азербайджана, Джаббар хорошо знал, насколько слабо в археологическом отношении изучена данная область. Решив ликвидировать это белое пятно на археологической карте Республики, он развертывает в Куба-Хачмасской зоне 1958 г. весьма результативные обследования, увенчавшиеся открытием здесь свыше 200 разновременных памятников, начиная с конца IV тыс. до н.э. до XVIII в. н.э. Отдельные из них стали в будущем объектами стационарных исследований его самого и большей степени его учеников. Поскольку в 60-70-е годы я занимался изучением культуры ранней бронзы Кавказа, Джаббар сразу же информировал меня об открытии им, в частности, поселения раннебронзового века Гяфлетепелери и при первой же возможности ознакомил меня со всеми добытыми материалами. Выяснилось, что этот памятник, как Серкертепе (ранее известное как Бориспольтепе) и другие, довольно близок по материалам известным поселениям эпохи ранней бронзы в прикаспийской части Дагестана. Таким образом было выявлено «недостающее звено» между комплексами куро-аракской культуры Азербайджана и Дагестана, т.е. Закавказья и Северного Кавказа. Результаты этих важных открытий, показавшие некоторое своеобразие куро-аракской культуры в северо-восточном Азербайджане, были использованы мной в своих трудах (см., например, Р.М.Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975, с. 32 и др.; Куро-аракская культура //

Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средняя Азия. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва, 1994, с. 8-57; 155).

Отмечу здесь же, что Джаббар был искренне влюблен в свой край – Куба-Хачмасский регион Азербайджана. Как часто и настойчиво он приглашал меня поехать с ним в его родное село Худжбала в Кубинском районе! И лишь весной 1985 г., когда в Баку была организована Всесоюзная археологическая сессия, мне удалось побывать у него в Худжбале и насладиться его гостеприимством. Вместе со мной он пригласил туда еще двух наших московских друзей и коллег – проф. Владислава Всеволодовича Кропоткина и ученого секретаря Института археологии РАН Кирилла Алексеевича Смирнова. Это была незабываемая поездка! Надо было видеть, как импозантно выглядел за рулем своего «Жигули» Джаббар! И сколько же интересного рассказал нам он о древностях и людях этого замечательного края Азербайджана. Гвоздем же программы стал устроенный им прием в ресторане на открытом воздухе, в лесу под скалой, совсем близко от границы с Дагестаном. После этого мы заехали в Худжбалу, осмотрели их дом и попили чаю. Я вспомнил там отца Джаббара, с которым познакомился еще в годы обучения в аспирантуре, когда он приезжал в Москву и привез нам великолепные яблоки из своего сада. Помню, как Джаббар указывал на какое-то дерево и говорил: «Посмотри, вот это есть та самая яблоня, с которой отец привез нам яблоки в Москву».

Такой был наш дорогой Джаббар! Веселый, жизнерадостный, полный энергии, всегда деловой и ответственный, Джаббар поражал своей работоспособностью. Он автор более 150 научных печатных трудов, опубликованных во многих академических и прочих изданиях Азербайджана, России и других стран. Он занимался не только чисто исследовательской работой и являлся, например, одним из ведущих в мире албановедов и крупным кавказоведом. Он проявил себя и как блестящий археолог-полевик. Вместе с тем нельзя забывать, как много сделал Дж.Халилов для подготовки молодых квалифицированных ученых в области археологии. Ведь он занимался и педагогической деятельностью, в частности, в Азербайджанском Государственном Университете.

Особая, неоценимая заслуга Дж. Халилова состоит еще в том, что он создал и бессменно с 1968 г. руководил в Академии наук Азербайджана Отделом полевых исследований, регламентировавшим все

археологические работы на территории Республики. Чрезвычайно важно и то, что он организовал при этом Отделе специальный Научный Архив, в котором собраны сейчас отчеты и полевая документация по археологическим раскопкам и разведкам в Азербайджане. Когда Джаббару предложили возглавить, можно сказать, «с нуля» Отдел полевых исследований, он приехал в Москву и советовался в Отделе полевых исследований Института археологии АН СССР и со мной, как лучше организовать работу этого подразделения в системе Академии наук Азербайджана.

Я знал хорошо семью Джаббара Халилова, бывал у него дома в Баку, как он гостил с женой у меня в Москве. Прекрасный отец, он воспитал четверых детей. Отрадно, что его сын – Мубариз – пошел по пути своего отца и трудится в Институте археологии и этнографии Национальной академии наук Азербайджана.

Все мы, его друзья и коллеги, всегда будем помнить все, что сделал Джаббар Халилов для развития науки в Азербайджане, и сожалеть о том, как рано ушел из жизни этот благородный человек и поистине выдающийся археолог-кавказовед Азербайджана.

GÖRKƏMLİ QAFQAZŞÜNAS ALİM C.Ə.XƏLİLOVUN ANADAN OLMASININ 85 İLLİYİNƏ

Roza Arazova
(Xəzər Universiteti)
rarazova@khazar.org

Açar sözlər: arxeoloq, C.Ə.Xəlilov, yubiley, tərcümeyi-hal.

Bu il görkəmli Qafqazşünas alim, Azərbaycanın klassik arxeologiyası təmsilçilərindən biri, tarix elmləri doktoru, professor Cabbar Əsədulla oğlu Xəlilovun anadan olmasının 85 ili tamam olmuşdur.

C.Ə.Xəlilov 1928-ci il mayın 9-da Quba rayonunun Xucbala kəndində anadan olmuşdur. Ailənin böyük övladı olan C.Ə.Xəlilov II Dünya müharibəsinin davam etdiyi çətin illərdə ailəyə dayaq olmaq üçün 13 yaşından etibarən ilk əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Təhsilini davam etdirməyin zəruriliyini yaxşı başa düşən C.Ə.Xəlilov 1944-1947-ci illərdə Quba Pedaqoji məktəbində oxumuş, 1947-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) tarix fakultəsinin əyani şöbəsində daxil olmuşdur. 1952-ci ildə universitetdə Arxeologiya ixtisası üzrə təhsilini başa çatdıran C.Ə.Xəlilov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının (indiki AMEA) müxbir üzvü Y.A.Paxomovun rəhbərliyi altında «Skif və sarmatlarda atların dəfni və onların Azərbaycanda təsadüf edilən meyidlə birlikdə at dəfn edilmiş qəbirlərlə müqayisəsi» mövzusunda diplom işini müdafiə etmişdir. Tələbəlik illərində ilk dəfə arxeoloji çöl-tədqiqat işlərinə cəlb olunan C.Ə.Xəlilov 1950-1951-ci illərdə Mingəçevir arxeoloji abidələr kompleksində aparılmış qazıntılarda, o cümlədən, katakomba və küp qəbirlərinin tədqiqində yaxından iştirak etmişdir. 1952-ci ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M.Qazıyev tərəfindən C.Ə.Xəlilovun həmin muzeyin Arxeoloji Texnologiya laboratoriyasına əvvəlcə preparator, daha sonra isə məhsuldar əməyi və təşkilatçılıq qabiliyyəti nəzərə alınmaqla hələ tələbə ikən müdir vəzifəsinə təyin edilməsi o dövrün elmi elitasının ona necə etibar etməsindən, bir tədqiqatçı kimi gələcəyinə inamından xəbər verirdi.

Gənc mütəxəssis 1952-ci ildə elmi pillələr üzrə təhsil almaq niyyətini atası Əsədulla kişiyə bildirdikdə əvvəlcə onun etirazı ilə qarşılaşır. II Dünya müharibəsi illərində Quba rayonunda sıravi milis işçisi kimi fəaliyyət göstərmiş Əsədulla kişi oğlunu gələcəkdə alim yox, inzibati orqanlarda

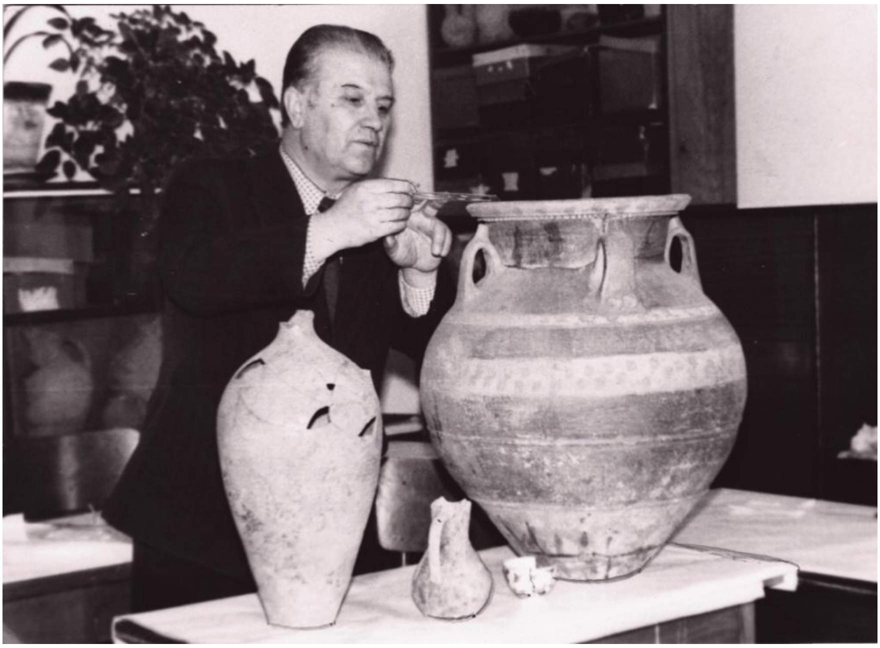

C.Ə.Xəlilov Gəncə arxeoloji materiallarını tədqiq edərkən

çalışan bir işçi qismində görürdü. Lakin oğlunun bu barədə mövqeyinin qətiliyi atanın güzəştə getməsi ilə nəticələnir. Elə həmin ildə C.Ə.Xəlilov aspiranturada Qafqaz arxeologiyası ixtisası üzrə əyani təhsil almaq üçün Moskva şəhərinə (Rusiya), SSRİ Elmlər Akademiyasının Maddi Mədəniyyət Tarixi İnstitutuna (indiki Rusiya Elmlər Akademiyasının Arxeologiya İnstitutu) ezam edilir. Gənc arxeoloq aspirantura illərində həmin institutun bir sıra arxeoloji ekspedisiyalarının, o cümlədən, o zaman SSRİ-də ən iri – Kuybışev ekspedisiyasının, habelə elmi rəhbəri, Lenin mükafatı laureatı Y.İ.Krupnovun Şimali Qafqazda, Danimarka mənşəli görkəmli Rusiya arxeoloqu A.A.İessenin rəhbərliyi altında SSRİ və Azərbaycan Elmlər Akademiyalarının birgə ekspedisiyasının Örənqalada apardığı arxeoloji qazıntı işlərində fəal iştirak edərək çöl tədqiqatları təcrübəsi qazanaraq yüksək səviyyəli məktəb keçmişdir. «Вечерняя Москва» qəzetinin 20 dekabr 1955-ci il tarixli buraxılışında dərc olunmuş elan C.Ə.Xəlilovun artıq bir alim kimi formalaşdığının müjdəçisi idi. Həmin xəbərdə C.Ə.Xəlilovun «Qərbi Azərbaycanın son tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edəcəyi bidirilirdi. Uğurla keçən müdafiədə o zaman SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, sonralar

isə akademik olan, Rusiya Dövlət Ermitajının direktoru, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı B.B.Piotrovski, sonralar Rusiya Elmlər Akademiyasının direktoru vəzifəsində çalışmış, Rusiya Dövlət mükafatı laureatı, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü R.M.Munçayev rəsmi opponentlər kimi çıxış etmişdilər. Sonralar bu dissertasiya əsasında C.Ə.Xəlilov o dövrdə nəşri planlaşdırılan çoxcildli «Azərbaycan arxeologiyası» əsərinin «Azərbaycan erkən dəmir dövründə» bölməsi üçün material hazırlamış, «Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri» monoqrafiyasını və «Azərbaycandan tapılmış tunc kəmərlər» adlı iri həcmli monoqrafik məqaləni elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Monoqrafiya 1959-cu ildə, məqalə 1962-ci ildə nəşr edilsə də, müvafiq bölmə üçün nəzərdə tutulmuş material o zaman çoxcildliyin çapının mümkünsüzlüyü ucbatından qorunub saxlanılmaqdan ötrü Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinə verilmişdir.

1956-cı ildə Azərbaycana qayıdan C.Ə.Xəlilov həmin ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda işləməyə başlamış, 1958-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti ona «Arxeologiya» ixtisası üzrə baş elmi işçi adını vermişdir. C.Ə.Xəlilov 1968-ci ildən ömrünün sonunadək əvvəlcə Tarix İnstitutunda, 1993-cü ildən etibarən isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda Çöl-tədqiqat işləri şöbəsinin müdiri və eyni zamanda şöbələrüstü qurum olan Çöl-tədqiqat işləri Bürosunun sədri vəzifələrində çalışaraq Azərbaycanın bütün ərazisində arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyaların təşkili və onların fəaliyyətinə nəzarət səlahiyyətlərinə malik olmuşdur.

1957-ci ildə ilk dəfə rəsmi qaydada müstəqil çöl tədqiqatlarına başlayan C.Ə.Xəlilov Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik edərək Xızı rayonu ərazisindəki müxtəlif arxeoloji abidələri öyrənməklə məşğul olmuşdur. Daha sonralar o, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix, habelə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutlarının Şamaxı (1958-1975-ci illər), «Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatı» (1976-1980-ci illər), Gəncə-Qazax (1981-1982-ci illər), Quba-Xaçmaz (1983-1994-cü illər) kimi iri ekspedisiyalarına başçılıq etmişdir.

Hələ vaxtı ilə Bakı şəhərində arxeoloji qazıntılarda, Qazax rayonu ərazisindəki məşhur Sarıtəpə abidəsində antik dövrə aid möhtəşəm saray kompleksinin üzə çıxarılmasında yaxından iştirak etmiş C.Ə.Xəlilov qədim şəhər mədəniyyəti problemi üzrə axtarışlarını sonralar da davam etdirmişdir. Xınıslı şəhərgahında qədim yunan müəllifi Klavdiy Ptolemeyin (II əsr) adını

çəkdiyi Samexiya (Kamexiya) alban şəhəri qalıqlarının aşkar olunması və beləliklə, Şamaxı şəhərinin əsasının 2400 il bundan əvvəl qoyulması faktının müəyyən edilməsi C.Ə.Xəlilovun əsas elmi nailiyyətlərindən biridir. Xınıslıda aparılmış qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş dəyərli tapıntılar hal-hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanılır və nümayiş etdirilir. Muzeyin direktoru, prof. P.Ə.Əzizbəyovanın Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru, prof. C.B.Quliyevə ünvanladığı 27 mart 1972-ci il tarixli məktubunda (qeydiyyat № 041/31) yazırdı: «Azərbaycan SSR EA Tarix institutu Çöl-Tədqiqat işləri bürosunun sədri, tarix elmləri namizədi Cabbar Əsədulla oğlu Xəlilov arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində əldə etdiyi qızıl əşyaları xalqımızın qədim tarixinin qiymətli yadigarları kimi Azərbaycan tarixi Muzeyinə təqdim etmişdir. Həmin əşyalar Muzeyin qiymətli metallar fondunda qayğı ilə mühafizə ediləcəkdir. Azərbaycan tarixi Muzeyi xalqımızın nadir abidələrini tapıb - aşkara çıxaran, onu Muzeyə təqdim edən C.Ə.Xəlilova və institutun direktorluğuna öz dərin təşəkkürünü bildirir».

Çöl tədqiqatları ilə paralel olaraq C.Ə.Xəlilov «Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV - e. III əsrləri)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir və 1974-cü ildə həmin dissertasiya işini müdafiə edərək tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülür. Dissertasiya işinin qonşu respublikalardan olan opponentləri (Gürcüstan EA müxbir üzvü A.M.Apakidze, Ermənistan EA müxbir üzvü B.N.Arakelyan) C.Ə.Xəlilovun bir sıra elmi müddəaları ilə yanaşı Albaniyanın öz mədəni-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Ermənistandan və Gürcüstandan geri qalmaması, Albaniyada vahid mədəniyyətin mövcudluğu kimi fikirləri ilə də razılaşmalı olmuşdular. Halbuki sovet tarixşünaslığında bu vaxta kimi hökm sürmüş iddiaya görə, Albaniyanın inkişaf səviyyəsi öz qonşularının səviyyəsindən aşağı olmuş, Albaniyada eyni zamanda 2 müxtəlif mədəniyyət formalaşmışdır. Sonralar A.M.Apakidze kimi akademik olmuş B.N.Arakelyan rəsmi opponent rəyində yazırdı: «Səmimi qəlbdən qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, dissertant C.Ə.Xəlilov tərəfindən böyük iş görülmüşdür və o, qarşısına qoyduğu məsələnin öhdəsindən əsasən gəlmişdir. O, tədqiqatların indiki mərhələsində qədim Albaniyanın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi üzrə nailiyyətləri toplayıb ümumiləşdirən həqiqətən dəyərli bir əsər yaratmışdır. ...Ümumiyyətlə, müzakirə edilən iş çoxillik böyük zəhmətin nəticəsi olub, qardaş Azərbaycan SSR-nin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə əsaslı töhfədir». Bu elmi-tədqiqat əsərini yeni materiallarla zənginləşdirən alim onun əsasında 1985-ci ildə

eyni adlı kitabını nəşr etdirir. Dissertasiyanın müdafiəsindən və müvafiq monoqrafiyanın çap olunmasından xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq MDB məkanında fəaliyyət göstərən bəzi tarixçilər hələ də sakitləşə bilmir. 2003-cü ildə Moskvada nəşr olunan «Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье» kitabında V.A.Şnirelman yazır: «Azərbaycan arxeoloqu C.Ə.Xəlilov bütün yerli qədim qəbir abidələrinin müxtəlif mədəniyyətlərə mənsubluğu göz qabağında olduğu halda, onların, demək olar ki, hamısının albanlara aid olduğunu elan etməyə hazırdır». Bu fikrin arxeoloq olmayan bir tarixçi tərəfindən səsləndirilməsi onun əhəmiyyətini heçə endirir. C.Ə.Xəlilovun alban mədəniyyətinə yeni baxışları Sovet arxeologiyasında birmənalı olaraq qəbul edilmişdi. Bunu C.Ə.Xəlilovun Albaniya arxeologiyası haqqında yazdığı bölmənin «SSRİ arxeologiyası» çoxcildliyinin «Qafqaz və Orta Asiyanın ən qədim dövlətləri» cildinə salınması da təsdiq edirdi. C.Ə.Xəlilovun həmmüəllifi olduğu bu fundamental əsərin Lenin və SSRİ Dövlət mükafatları laureatı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, görkəmli rus arxeoloqu, akademik B.A.Rıbakovun ümumi redaktorluğu altında 1985-ci ildə Moskvada nəşr edilməsi onun keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Bu əsərdə Albaniya ilə yanaşı C.Ə.Xəlilov Azərbaycanda erkən dəmir dövrü və habelə Atropatena arxeologiyası bölmələrinin də müəllifidir.

Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görüldükdən sonra C.Ə.Xəlilov uğurlu çöl-tədqiqat işlərini davam etdirmiş, onların nəticələrini yeni nəşr olunmuş əsərlərində elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır. 1976-1980-ci illərdə C.Ə.Xəlilovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya tərəfindən

C.Ə.Xəlilov başçılıq etdiyi Çöl tədqiqat işləri şöbəsinin əməkdaşları ilə birlikdə

Quba, Qusar, Xaçmaz, Şabran və Siyəzən rayonları ərazisində onlarla yeni arxeoloji abidələrin qeydə alınması müştərək yazılmış, Azərbaycanın arxeoloji abidələri külliyyatının I cildi olan «Şimal-Şərqi Azərbaycanın arxeoloji abidələri» kitabının 1991-ci ildə nəşri üçün bir zəmin yaratdı. Həmin dövrdə Azərbaycanın mühüm orta əsr şəhərlərindən biri olan Şabranda ilk geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı işlərinin aparılması, Quba şəhəri tarixinin erkən dövrünü əks etdirən möhtəşəm Sandıqtəpə abidələr kompleksinin aşkar olunaraq tədqiqinə başlanılması əsas nailiyyətlər sırasına daxil idi. 1981-1982-ci illərdə orta əsr Gəncə şəhər yerində C.Ə.Xəlilovun apardığı arxeoloji qazıntı işləri Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti problemlərinin tədqiqi prosesində mühüm hadisələrdən biri idi. Bu tədqiqatların nəticələri xarici və yerli elmi nəşrlərdə özünə yer almış müxtəlif məqalələrdə əksini tapdı.

C.Ə.Xəlilovun elmi məruzələri müxtəlif beynəlxalq elmi məclislərdə maraqla qarşılanırdı. Bunların arasında 1976-cı ildə antikşünasların XIV Beynəlxalq «Eyrene» konfransında səsləndirilmiş «Şamaxı antik dövrdə» adlı məruzəsi diqqəti daha çox cəlb edən çıxışlarından biridir.

C.Ə.Xəlilovun elmi məruzələri müxtəlif beynəlxalq elmi məclislərdə maraqla qarşılanırdı. Bunların arasında 1976-cı ildə antikşünasların XIV Beynəlxalq «Eyrene» konfransında səsləndirilmiş «Şamaxı antik dövrdə» adlı məruzəsi diqqəti daha çox cəlb edən çıxışlarından biridir.

C.Ə.Xəlilov arxeoloji abidələrin qorunması və təbliği işlərinə də geniş yer ayırırdı. Bu baxımdan onun 1961-ci ildə çapdan çıxmış «Maddi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti və mühafizəsi» kitabı çox faydalıdır. 1970-ci ildə C.Ə.Xəlilov Moskvada SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin Mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi üzrə Elmi-metodiki şurasının birgə plenumunda çıxış edərək mərkəzi orqanların diqqətini Azərbaycan abidələrinə yönəltmiş, həmin ildə Moskvada SSRİ-nin ən böyük Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisində Azərbaycanın arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələrinin nümayişini təşkil etmişdir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1973-cü ildə keçirilmiş 5-ci sessiyasında bir neçə arxeoloqla yanaşı C.Ə.Xəlilovun da elmi fəaliyyətinə yüksək qiymət verilərək xüsusi vurğulanmışdır ki, belə arxeoloqların zəhməti «mədəniyyət abidələrinin qorunması, bərpası və təbliği ilə əlaqədar olan bütün işlər üçün möhkəm elmi zəmin yaratmışdır».

C.Ə.Xəlilov alim, publisist olmaqla yanaşı həm də nüfuzlu pedaqoq idi. O 1968-ci ildən etibarən diplomunu daşıdığı Azərbaycan Dövlət Universitetində Arxeologiya fənnindən mühazirələr oxumuşdur. Bu tələbələr arasında hal-hazırda AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Daş döv-

rü arxeologiyası şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru Ə.Q.Cəfərov da var idi. C.Ə.Xəlilovun elmi rəhbərliyi altında gənc arxeoloq və etnoqraflar Azərbaycanla yanaşı Rusiya, Ukrayna, Belorus, Gürcüstan və Ermənistanda namizədlik dissertasiyalarını müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişlər (mərhum tarix elmləri doktorları A.B.Nuriyev, A.Ş.Orucov və başqaları). Məhsuldar pedaqoji fəaliyyətini nəzərə alan SSRİ Nazirlər Soveti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 1982-ci ildə C.Ə.Xəlilova Arxeologiya ixtisası üzrə professor elmi adını vermişdir. C.Ə.Xəlilov bu adı qazanmış ilk azərbaycanlı arxeoloqdur.

C.Ə.Xəlilov Xınıslı qazıntılarında

Görkəmli alim 29 mart 1994-cü il tarixində 66 yaşında bu dünyadan köçmüşdür, lakin onun əsərləri çap olunmaqda davam edir. 2003-cü ildə Moskvada (Rusiya) onun həmmüəllifi olduğu «Krım, Şimal-Şərqi Qara dəniz yanı və Zaqafqaziya orta əsrlər dövründə (IV-XIII əsrlər)» adlı iri həcmli kitab, 2008-ci ildə yenə də Moskvada «Quba rayonunun Rustov kəndi yaxınlığındakı məzarlıq və onun Dağıstan və Azərbaycan mədəni əlaqələrində yeri» adlı əsəri nəşr edilmişdir. C.Ə.Xəlilov AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən çapa hazırlanan 6 cilddən ibarət olacaq «Azərbaycan arxeologiyası» əsərinin «Azərbaycanın antik arxeologiyası» cildinin əsas müəlliflərindən biridir.

Gələcəkdə hələlik çap olunmamış digər əsərləri nəşr edildikcə elmi yaradıcılığının həcminin найдены фрагменты керамической посуды (рис. 5Б, 1-20), среди которой ömür müddətini üstələdiyi C.Ə.Xəlilov həmişə

xatırlanacaq və elmi fəaliyyətinin zənginliyi heç vaxt onun unudulmasına imkan verməyəcəkdir.

C.Ə.XƏLİLOV HAQQINDA NƏŞR EDİLMİŞ ƏSAS ƏSƏRLƏR

1. Arazova Roza. Alpan çayı sahilindən olan görkəmli albanşünas // Azərbaycan arxeologiyası, № 1-4, 2001, s. 113-119.
2. Cabbar Əsədulla oğlu Xəlilovun xatirəsinə / Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M.Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 1994, s. 221-222.
3. Cabbar Xəlilov / Quba və qubalılar. Məlumat-biblioqrafiya toplusu. Bakı: Təhsil, 2012, s. 194-196.
4. C.Ə.Xəlilov (1928-1994) /Arxeoloji-etnoqrafik məcmuə. Bakı, 1995, s.42.
5. Əhmədov Qara. Görkəmli arxeoloq alim // «Şəfəq» qəzeti, 4 avqust 1998.
6. Əhmədov Qara, Nərimanov İdeal. Arxeologiya üzrə ilk azərbaycanlı professor // «Şəfəq» qəzeti, 15 aprel 2003.
7. Ахмедов Гара. 70-летие со дня рождения Джаббара Асадулла оглу Халилова // История и её проблемы, № 1, 1998, с. 272-276.
8. Бунятов Т.А., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. Памяти Джаббара Асадулла оглы Халилова (1928-1994) // Российская археология, № 2, 1996, с. 248-249.
9. Гаджиев М.С., Давудов О.М. Профессор Дж.А.Халилов (1928-1994) - видный археолог-кавказовед (к 75-летию со дня рождения) // Вестник Дагестанского Научного Центра, № 15, 2003, с. 148-151.

C.Ə.XƏLİLOVUN NƏŞR OLUNMUŞ ƏSAS ELMİ ƏSƏRLƏRİNİN SİYAHISI

Kitablar

1. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, 1959.
2. Maddi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti və mühafizəsi. Bakı, 1961.
3. Шемахинское серебряное блюдо. Баку, 1985.
4. Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, 1985 (в соавторстве).
5. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в.н.э.). Баку, 1985.
6. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991 (в соавторстве).
7. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV-XIII века). Москва, 2003 (в соавторстве).

Monoqrafik məqalələr

1. Sarıtəpə arxeoloji qazıntıları (1956-cı il) / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, IV c. Bakı, 1962, s. 6-67 (müştərək).
2. Azərbaycandan tapılmış tunc kəmərlər / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, IV c. Bakı, 1962, s. 68-108 (müştərək).

Məqalələr

1.Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndi yaxınlığındakı qədim qəbristanlıq haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1958 № 2.
2.Qazıməmməd rayonunun bəzi arxeoloji abidələri haqqında // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1958, XIV c., № 11.
3. Dərəzaratda orta əsr kəndi / Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Əsərləri, III c. Bakı, 1960.
4. Xınıslı daş heykəlləri // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1960, XVI c., № 11.
5. Xınıslı qədim yaşayış yeri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1961, № 3.
6. Enıx qalası // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1962, XVIII c., № 4.
7. Xınıslıda arxeoloji qazıntıların ilk nəticələri haqqında / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VI c. Bakı, 1965.
8. Sırt-Çiçidə arxeoloji tapıntılar / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VII c. Bakı, 1973 (müştərək).
9. Maraqlı incəsənət abidəsi / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VII c. Bakı, 1973.
10. Qusar rayonunun Hil kəndi ərazisindəki bəzi arxeoloji abidələr haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1977, № 1 (müştərək).
11. Ağyazıda arxeoloji tapıntılar / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, X c. Bakı, 1987.
12. Das alte Schemacha im Lichte der archaologischen Ausgrabungen // Das Altertum, Heft 1, 1978, Bd. 24.
13. Archaologische Forschungen in Azerbaidshan // Das Altertum, Heft 2, 1982, Bd. 28.
14. Поселение на холме Сары-тепе // Советская археология, 1960, № 4.
15. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании // Советская археология, 1962, № 1.
16. Первая сессия по археологии Азербайджана // Советская археология, 1964, № 3.
17. Археологические памятники I тысячелетия у с. Худжбала в Азербайджанской ССР // Советская археология, 1965, № 3.
18. Археологические находки близ села Дагколаны Шемахинского района / Археологические исследования в Азербайджане. Сборник статей. Баку, 1965.
19. О раннесредневековом могильнике у села Эных Кусарского района / Археологические исследования в Азербайджане. Сборник статей. Баку, 1965.

20. Памяти Алескера Казым оглы Алекперова // Советская археология, 1966, № 3.
21. Археологические находки «скифского» облика и вопрос о «Скифском царстве» на территории Азербайджана / Проблемы скифской археологии. Москва, 1971.
22. Гяфле-тепелери - поселение эпохи ранней бронзы в Азербайджане / Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва, 1973 (в соавторстве).
23. О городах древней Кавказской Албании // Советская археология, 1974, № 4 (в соавторстве).
24. Серебряное блюдо с позолотой из древней Шемахи // Вестник древней истории, 1976, № 3.
25. Античные традиции в материальной культуре Кавказской Албании / Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока (Сборник статей). Москва, 1978 (и соавторстве).
26. Шемаха античной эпохи / Проблемы античной истории и культуры (Доклады XIV Международной конференции античников социалистических стран «Эйрене»), II. Ереван, 1979.
27. Об археологических памятниках Северо-Восточного Азербайджана //Доклады АН Азербайджанской ССР, 1981, т. XXXVII, № 12 (в соавторстве).
28. Находки китайского фарфора на городище средневековой Гянджи // Советская археология, 1988, № 2 (в соавторстве).
29. Разведочные исследования на городище Шабран / Материальная культура Азербайджана, т. XI. Баку, 1993 (в соавторстве).
30. Могильник у сел. Рустов Кубинского района и его место в культурных связях Дагестана и Азербайджана / Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Выпуск VIII. Крупновские чтения 1971-2006. Памятники исторической мысли. Москва, 2008.

COMMEMORATING THE 85TH ANNIVERSARY OF THE GREAT SCHOLAR-ARCHAEOLOGIST JABBAR KHALILOV

Roza Arazova

Summary

Keywords: archaeologist, J.A.Khalilov, jubilee, biography.

The article is devoted to the 85th anniversary of the great scholar-archaeologist, one of the famous representatives of classical Azerbaijani archaeology, the mastermind of the field archaeology, Doctor of History Jabbar Khalilov(1928-1994), who was one of the first professors among Azerbaijani archaeologists. There is also the list of the main scientific works of J. Khalilov as well as works dedicated to the famous archaeologist.

К 85-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ

ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЁНОГО-КАВКАЗОВЕДА ДЖ.А.ХАЛИЛОВА

Роза Аразова

Резюме

Ключевые слова: археолог, Дж.А.Халилов, юбилей, биография

Статья посвящена 85-летнему юбилею выдающегося археолога, одного из представителей классической азербайджанской археологии, организатора полевой археологии Азербайджана, доктора исторических наук, первого профессора среди археологов-азербайджанцев Джаббара Асадулла оглу Халилову (1928-1994 гг.). К статье прилагаются список опубликованных трудов, посвященных Дж.А.Халилову, а также список изданных основных научных трудов Дж.А.Халилова.

USTAD MÜƏLLİM, ZƏHMƏTKEŞ ALİM, QAYĞIKEŞ İNSAN

Əsədulla Cəfərov
(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)
nagievas@gmail.com

Açar sözlər: tələbə, müəllim, alim, xatirələr.

Bəşər tarixində insanlığın keçdiyi inkişaf yollarına nəzər salmaq, onun yüksəliş mərhələlərinə səyahət etmək olduqca mənalı və maraqlıdır. Çünki bu inkişaf yollarında bəşər sivilizasiyasının əsasları həkk olunmuşdur. Eyni zamanda ayrı-ayrı dahi insanların, şairlərin, ziyalıların və xüsusilə də, alimlərin keçdiyi mənalı və çoxşaxəli həyat yolunu öyrənməyin və onu təbliğ etməyin müasir zəmanəmizdə olduqca mühüm əxlaqi-mənəvi əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə də, böyüməkdə olan gənc nəsil üçün tarix elimləri doktoru, professor Cabbar Əsədulla oğlu Xəlilovun keçdiyi mənalı həyat və elmi tədqiqat yolu örnək olmalıdır.

Usdad müəllim, zəhmətkeş alim, qayğıkeş insan olan Cabbar müəllimin bu yaxınlarda 85 yaşı tamam olmuşdur.

Cabbar müəllimi ilk dəfə 1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində oxuyarkən gördüm. Bir neçə ay keçdikdən sonra Cabbar müəllim bizə Arxeologiyanın əsasları fənnini tədris etməyə başladı. İlk günlərdən etibarən onun apardığı mühazirələr məni valeh etdi. Arxeologiyanın ayrı-ayrı inkişaf dövrlərini, onların maddi mədəniyyət qalıqlarının xarakterik xüsusiyyətlərini Cabbar müəllim məharətlə bizə izah edirdi. Onun Azərbaycan, Qafqaz, Yaxın Şərq, Avropa, Orta Asiya və digər bölgələrdə aşkar edilmiş arxeoloji düşərgələrin maddi mədəniyyət qalıqlarına aid mühazirələri xüsusi maraq doğururdu. Cabbar müəllimin mühazirələrinə qulaq asdıqca arxeologiyaya olan həvəs daha da artırdı. Tələbələrin verdikləri suallara olduqca həssas və mənalı cavab verən Cabbar müəllim lazım gəldikdə ayrı-ayrı arxeoloji dövrlərə aid əmək alətlərinin nümunələrini də bizə nümayiş etdirir və onların xarakterik cəhətlərini izah edirdi.

Cabbar müəllimin ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri savadlı tələbələrə xüsusi qayğı göstərməsi idi. Arxeologiyaya həvəsi olan tələbələri yay mövsümündə respublikamızın ərazisində apardığı arxeoloji qazıntı işlərinə dəvət edərdi.

Cabbar müəllim imtahan prosesində olduqca ciddi və tələbkar idi. Savadı olmayan tələbələrə heç vaxt yüksək qiymət verməz və onlara müəyyən

biliklər əldə etdikdən sonra imtahana girmələrini tövsiyyə edərdi.

Cabbar müəllim quruluşca əzəmətli və olduqca tələbkar bir müəllim idi. Eyni zamanda onun sadə qəlbi və həssas ürəyi var idi. Köməyə ehtiyacı olan tələbələrə hər cür yardım göstərərdi.

C.Ə.Xəlilov çıxış edərkən

Tale elə gətirdi ki, 1971-ci ilin martın 24-dən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Tarix İnstitutunda Daş dövrü arxeologiyası şöbəsi təşkil olundu və həmin ilin aprelin 1-dən məni Daş dövrü arxeologiyası şöbəsinə işə dəvət etdilər və həmin vaxtdan etibarən Cabbar müəllimlə bir institutda işləməyə başladım.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasında işlədiyim vaxtlarda Cabbar müəllimlə daha da yaxından tanış oldum. Hesab edirəm ki, sonralar arxeologiya ixtisası üzrə tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülməyimdə, institutun Daş dövrü arxeologiyası şöbəsinin müdiri təyin olunmağımda Cabbar müəllimin tələbəsi olarkən ondan aldığım arxeoloji təməl biliklərinin böyük rolu olmuşdur.

Cabbar müəllim uzun illər ərzində institutda Çöl tədqiqat işləri şöbəsinə və Çöl tədqiqat işləri Bürosuna məharətlə rəhbərlik etmişdir. Respublikamızda aparılacaq arxeoloji qazıntı işlərinin planları onun rəhbərliyi altında

vaxtında tərtib olunaraq institutun Elmi şuralarında müzakirə edilər və qəbul olunardı.

Cabbar müəllim respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində aparılan arxeoloji qazıntı sahələrinə tez-tez səfərlər edər və çöl işlərinin gedişinə müsbət təsir göstərən dəyərli məsləhətlərini verərdi. Eyni zamanda Cabbar müəllim aparılan arxeoloji qazıntı işlərində olduqca diqqətli olmağı, hər bir maddi mədəniyyət qalığının tapıldığı yeri, kvadratı və digər cəhətlərinin dəqiq müəyyən edilməsini, çöl tədqiqat işlərinin düzgün aparılmasını hamıdan ciddi tələb edərdi. Cabbar müəllim gənc arxeoloqlara öz köməyini həmişə göstərər və onlara qayğı ilə yanaşardı.

Cabbar müəllim tez-tez AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi şurasında çöl arxeologiyasının tədqiqat metodları haqqında məruzələrlə çıxışlar edərdi.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində aparılacaq qazıntı işlərinin sahələri, ekspedisiyanın tərkibi, maliyyə vəsaiti, iş müddəti xüsusi tərtib olunmuş cədvəllərdə əks olunar və onun iş otağının qabağında, divarda asılardı.

Cabbar müəllim aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin hesabatlarının yazılmasına və qəbul olunmasına çox böyük diqqət yetirərdi. Arxeoloji abidələr üzrə yazılmış elmi hesabatlar onun rəhbərliyi altında əvvəlcə Çöl tədqiqat işləri şöbəsində, daha sonra isə Çöl tədqiqatları işləri Bürosunda ciddi müzakirə olunardı. Zəif və arxeologiyanın əsasnaməsinə uyğun yazılmayan hesabatlar qəbul olunmaz, onların elmi əsaslarla və düzgün yazılması üçün hesabat müəlliflərinə öz tövsiyyələrini bildirərdi. İradlar aradan qaldırıldıqdan sonra yazılmış arxeoloji hesabatlar yenidən müzakirə olunar və yalnız bundan sonra qəbul edilərdi.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfranslar hər il ardıcıl olaraq Cabbar müəllimin rəhbərliyi altında təşkil olunar və elmi ictimaiyyət tərəfindən geniş müzakirə olunardı. Məhz bunun nəticəsində gənc arxeoloq və etnoqraflar öz savadlarını və təcrübələrini artırardılar.

Professor Cabbar Xəlilov Bakı, Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi, Kiyev, Səmərqənd və digər şəhərlərdə keçirilən arxeoloji konfranslarda müxtəlif mövzular üzrə etdiyi geniş və məzmunlu elmi məruzələri ilə arxeoloq və tarixçi alimlərin rəğbətini qazanmışdı. Cabbar müəllimin Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyət qalıqlarının tədqiqinə həsr etdiyi monoqrafiya və məqalələri bu gün də arxeoloqların diqqətini özünə cəlb edir.

Cabbar müəllim Azərbaycan arxeologiya elminin banilərindən biridir. Azərbaycan arxeologiyası yaşadıqca Cabbar müəllimin əziz xatirəsi mənim və digər alimlərin xatirəsində yaşayacaqdır.

THE GREAT TEACHER, DILIGENT SCHOLAR, CARING MAN

Asadulla Jafarov

Summary

Keywords: student, teacher, scientist, memories.

This article consists of memories written by Doctor of History Asadulla Jafarov, dedicated to his teacher of archaeology in Baku State University J. Khalilov. According to the author's reminiscences J.Khalilov was very intellectual, highly-educated and cultured person.

МАСТИТЫЙ ПЕДАГОГ, ТРУДОЛЮБИВЫЙ УЧЁНЫЙ, ЗАБОТЛИВЫЙ ЧЕЛОВЕК

Асадулла Джафаров

Резюме

Ключевые слова: студент, педагог, учёный, воспоминания

Статья написана студентом Дж.А.Халилова, ныне доктором исторических наук А.Джафаровым в память о своем первом преподавателе по археологии в Бакинском Университете. В воспоминаниях автора Дж.А.Халилов предстает перед нами не только как интеллигент, но и как личность.

ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЁНЫЙ - АЛБАНОВЕД

Гошгар Гошгарлы
(Институт Археологии и Этнографии НАНА)
kkoshkarly@yahoo.com

Ключевые слова: Албания, Халилов, археология Азербайджана, Хыныслы, Сарытепе.

Вторая половина XX века стала звездным периодом азербайджанской албанистики. В этот период сформировалась национальная школа ученых, разрабатывающих актуальные проблемы истории материальной и духовной культуры одного из древнейших государственных образований на Южном Кавказе - Албании.Среди них особое место принадлежит доктору исторических наук, профессору Джаббару Асадулла оглу Халилову.

Дж.А. Халилов родился в 1928 г. в селе Худжбала Губинского района. Село находится в живописной природной зоне, на границе Губинского и Гусарского районов. Рядом течет река Алпанчай, на берегу которой расположено село Алпан. Эти сохранившиеся до наших дней топоним и гидроним, свидетельствуют о вхождении в глубокой древности данной территории в пределы Албанского государства. Любовь к древней истории привела Дж.А.Халилова на исторический факультет Бакинского Государственного Университета, а затем в Москву, где он продолжил учебу в аспирантуре Института Археологии АН СССР по специальности «Археология». Научным руководителем Дж.А.Халилова стал выдающийся ученый археолог-кавказовед Е.И. Крупнов, сыгравший огромную роль в формировании Дж.А. Халилова как археолога. Одновременно с Дж.А.Халиловым аспирантами Е.И. Крупнова были еще двое молодых историков из Азербайджана Т.А. Буниятов и И.Г.Нариманов, которые в последствии, как и Дж.А.Халилов стали яркими фигурами азербайджанской исторической науки.

Е.И. Крупнов в тот период был общепризнанным в СССР лидером археологии Кавказа эпохи бронзы и раннего железа (1). Он также был автором ряда работ по скифо-сарматской археологии Северного Кавказа (2, с. 208-255; 3, с. 9-25).

Следует отметить, что к середине XX века в археологии Кавказа периода бронзы и раннего железа накопился значительный фактоло-

гический материал, образовавшийся в результате полевых работ многих археологов, начиная с конца XIX до середины XX века.

При чем если археологический материал этого периода с памятников Северного Кавказа, благодаря усилиям самого Е.И.Крупнова и его коллег, в значительной степени был уже систематизирован и введен в научный оборот, то археологические материалы с памятников эпохи бронзы и раннего железа Южного Кавказа, и в частности, с памятников, расположенных на территории Азербайджана, все еще составляли хаотичную массу материалов из различных по формам и типам погребальных комплексов.

В конце XIX - начале XX веков В.Бельк, О.Розендорф, Э.Реслер, В.Скиндер, А.Ивановский, а в 20-30-е годы XX века И.И.Мещанинов, Д.Шарифов, Т.С. Пассек, И.М.Джафарзаде и особенно, Я.И.Гуммель исследовали десятки могильников с подкурганными захоронениями с погребениями в каменных ящиках, в простых грунтовых могилах и т.д. Раскопки проводились в зоне Гянджи, Шамкира, Гейгельского, Гедабекского, Дашкесанского районов, а также в нагорном и равнинном Карабахе. Научные отчеты большинства этих раскопок были в свое время опубликованы в «Отчетах археологической комиссии», «Известиях археологической комиссии», «Материалах по археологии Кавказа», «Материалах по археологии России». Были напечатаны и отдельные статьи на базе выявленных артефактов, посвященные вопросам хронологии, древней металлургии, типам оружия, особенностям хозяйства и т.д. Но целостная картина состояния общественного строя, экономического уклада, уровня технологического развития все еще не была вырисована.

Учитывая все это, Е.И.Крупнов ставил перед своими аспирантами из Азербайджана задачу систематизировать в своих диссертационных работах весь накопившийся в Азербайджане археологический материал по эпохе бронзы и раннего железа. Зоной исследования Дж.А.Халилова стали памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа западного региона Азербайджанской Республики в бассейнах рек Шамкирчай и Зегамчай. Дж.А.Халилов блестяще справился с поставленной задачей. Им были исследованы поселения, в том числе, и циклопические сооружения, систематизированы все типы погребений, проанализированы бытовые предметы, орудия, оружие, украшения и другие археологические материалы. На основе системного анализа

археологического материала им был реконструирован экономический и общественный строй населения исследуемой зоны.

Наряду с теоретическими исследованиями в период обучения в аспирантуре Дж.А.Халилов активно участвует в работах Мингечаурской, Оренкалинской экспедиций, приобретая опыт полевых археологических работ. В 1959 г. в Баку на базе защищенной в Москве кандидатской диссертации была опубликована первая монография Дж.А.Халилова «Археологические памятники западного Азербайджана эпохи бронзы и раннего железного века». Она показала исторической общественности, что Дж.А.Халилов сложился, как талантливый и теоретически грамотный исследователь, способный решать серьезные научные проблемы (4).

Первым значительным памятником в Азербайджане, в исследовании которого большую роль сыграл Дж.А.Халилов, было поселение Сарытепе в Газахском районе. Этот исследованный Дж.А.Халиловым совместно с И.Г.Наримановым памятник, где были выявлены остатки дворцовых комплексов ахеменидского периода, надолго будет эталонным памятником середины I тыс. до н.э. для всего Южного Кавказа (5, с. 6-47; 6, с. 162-164). По мнению исследователей, Сарытепинский комплекс во многом напоминает дворцовые постройки Ирана эпохи Ахеменидов и «…можно предположить, что мастера строители сарытепинского комплекса или своими глазами видели персепольские и другие иранские дворцы или же строили их по чертежам заказчика, хорошо знакомого с ахеменидской архитектурой» (7, с. 40).

В 1958 г. под руководством Дж.А.Халилова начались планомерные археологические работы на территории одного из древнейших городов Азербайджана, известного по ряду античных источников под названием Самехия или Камехия (Шемаха). В результате 15-летнего, беспрерывного исследования этого памятника было выявлено огромное количество артефактов, значительная часть которых оперативно подверглась исследованию и была введена в научный оборот (8, с. 209-220; 9, с. 31-47; 10, с. 78-90).

Благодаря масштабным исследованиям в Хыныслы, древняя Шемаха стала одним из наиболее хорошо исследованных античных городов Азербайджана. Было установлено, что мощность культурного слоя на городище Хыныслы достигает более 4-х метров и, что городище возникло в IV в. до н.э. на территории поселения эпохи ранней

бронзы и просуществовало до середины VII в. н.э. Была детально исследована динамика развития города на протяжении более тысячи лет. За это время город неоднократно разрушался и восстанавливался, меняя свои границы. Иногда часть городских территорий временами превращалась в могильник, а спустя некоторое время вновь обживалась и становилась зоной городской жизни. Поэтому культурные слои ранних периодов часто повреждались более поздними культурными напластованиями. Одним словом, это был очень сложный для исследования археологический памятник. Дж.А.Халилов с честью справился с этими трудностями. Наряду с изучением динамики развития самого древнего города, его структуры, строительной техники, очагов ремесленного производства и других аспектов градостроительства было исследовано и большое количество погребальных памятников в зоне городища, относящихся к периоду античности и раннего средневековья. Это были кувшинные, ямные, грунтовые погребения и захоронения в каменных ящиках. Изучение этих могильников дали возможность реконструировать многие аспекты духовной культуры и идеологии населения древней Албании.

В древней Шемахе были найдены уникальные монументальные каменные изваяния, клады серебряных, привозных, античных монет и монет местного чекана, подражаний монетам Александра Македонского (11, с. 107-110; 12, с. 74-76).

Огромный фактологический материал, накопленный в результате многолетних раскопок в Хыныслы лег в основу докторской диссертации Дж.А.Халилова, посвященной материальной культуре Кавказской Албании. Диссертация была успешно защищена в 1974 г., а затем издана в доработанном виде в качестве монографии (13). С этого времени монография Дж.А.Халилова «Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в.н.э.)» стала настольной книгой всех албанистов, как в Азербайджане, так и за его пределами. Следует отметить, что еще в 1959 г. была издана фундаментальная книга К.В.Тревер, посвященная вопросам истории, археологии и культуре Кавказской Албании (14). В ней был дан блестящий анализ практически всей античной и раннесредневековой литературе по Албании, но археологический материал для освещения многих вопросов материальной и духовной культуры албан был использован слабо, так как в тот период он лишь частично был введен в научный оборот. Книга Дж.А.Халилова

во многом заполнила этот пробел и стала знаковым явлением в истории азербайджанской албанистики.

В 70-е годы XX века руководством СССР было решено путем создания свода историко-архитектурных и археологических памятников страны взять на учет и обеспечить охрану, реставрацию и консервацию культурно-исторического наследия страны. В Азербайджане подготовка свода археологических памятников была поручена Дж.А.Халилову. Это была обширная, долгосрочная программа, предусматривающая выпуск серии сборников, в которых предполагалось собрать сведения о всех выявленных и в определенной степени первично исследованных археологических памятниках во всех административно-территориальных районах Азербайджана. Надо было каждый исследуемый район объездить вдоль и поперек, выявить памятники и первично обследовать их, установить тип и характер памятника, его период, точное местонахождение, современное состояние, мощность культурного слоя, произвести обмеры и дать характеристику выявленным фактам. С такой многоплановой работой могла справиться только хорошо подобранная команда и Дж.А.Халилову удалось её создать. Членами экспедиции «Свод археологических памятников Азербайджана» стали молодые сотрудники, руководимого Дж.А.Халиловым Отдела полевых исследований Сектора Археологии и Этнографии Института Истории АН Азербайджана - В.Ахмедова, Р.Аразова, Т.Ахундов, Т.Алиев, А.Пашаев, С.Агамалиева, А.Алиев, Д.Мусаев и автор этой статьи, который был в тот период аспирантом Дж.А.Халилова. Сегодня практически все участники этой экспедиции известные в Азербайджане и за его пределами археологи и этнографы, а их путь в большую науку начался под руководством Дж.А.Халилова именно с работы в экспедиции «Свод археологических памятников Азербайджана». Для первого выпуска «Свод»а был выбран северо-восточный регион Азербайджана, включавший Шабранский (в тот период Девечинский), Хачмазский, Губинский и Гусарский районы. За 5 лет напряженных полевых работ в этой зоне были выявлены и частично исследованы десятки новых археологических памятников различных исторических эпох. Для многих из нас эта работа стала настоящей школой археологии, позволившая за короткий срок ознакомиться с различными памятниками различных исторических эпох и получить большую практику полевых работ. Итогом пятилетия напряженной полевой работы стали

десятки научных статей, посвященных отдельным памятникам, а весь материал был издан в первом и, к сожалению, пока единственном выпуске «Свода археологических памятников Азербайджана», включавшего все известные на тот период археологические памятники северо-восточного региона Азербайджанской Республики (15).

Впоследствии, многие памятники, включенные в этот выпуск «Свод»а, стали объектом масштабных стационарных исследований. Среди них можно отметить поселение эпохи ранней бронзы Серкертепе в Хачмазском районе, античные могильники Рустов в Губинском и Джанахар в Хачмазском районах, раннесредневековые поселения и могильник Сандыгтепе в Губинском районе, средневековый город Шабран в Шабранском районе и некоторые другие памятники. На базе материалов «Свод»а был защищен целый ряд кандидатских и докторских диссертаций.

В 80-е годы XX века руководством АН СССР было принято решение о создании многотомника «Археология СССР». Предусматривалось издание 20 томов, охватывающих все историко-археологические периоды от палеолита до средневековья включительно. Разделы по археологии Азербайджана эпохи раннего железа и античного периода было поручено подготовить Дж.А.Халилову.

Для авторов разделов многотомника устанавливались строго определенные объемы текста и иллюстративного материала, в рамках которого надо было изложить все самое главное в археологии Азербайджана античного периода и ярко проиллюстрировать это. Дж.А.Халилов блестяще справился и с этой задачей, наглядно продемонстрировав выражение о том, что «краткость сестра таланта» (16, с. 43-47, 93-106, табл. XVI-XX, L-LXII).

После распада СССР и образования независимой Азербайджанской Республики в системе Национальной Академии Наук Азербайджана был создан самостоятельный Институт Археологии и Этнографии. Вскоре Ученый совет Института принимает решение о подготовке к изданию «Археологии Азербайджана» в 6 томах. Руководство по подготовке тома, посвященной археологии Кавказской Албании и Атропатены было поручено Дж.А.Халилову. Но преждевременная смерть не позволила довести до конца эту работу. То, что до сегодняшнего дня этот том «Археологии Азербайджана» так и не создан, сви-

детельствует о том, что достойной замены Дж.А.Халилову в области археологии Азербайджана античного периода все еще нет.

Сегодня анализируя научное наследие Дж.А.Халилова мы не перестаем удивляться его умению концентрировать внимание на узловых, слабо разработанных или совсем не исследованных проблемах археологии Азербайджана. В этом плане он мог в хорошем смысле этого слова «провоцировать» научный интерес к той или иной исторической проблеме. Например, после выявления в середине XX века в Мингечауре грунтовых погребений с вытянутыми костяками и со скифскими элементами погребальной обрядности встал вопрос о роли скифов в истории Азербайджана в VII-VI вв. до н.э. Дж.А.Халилов поставил под сомнение вопрос о существовании в Азербайджане Скифского царства, положил начало длительной научной полемике в историко-археологической литературе по скифской проблематике (17, с. 183-187; 18, с. 4-14), которая во многом оживила интерес ученых к этой проблеме. То же самое можно сказать и о выдвинутой Дж.А.Халиловым научной гипотезе о проникновении в Азербайджан катакомбных погребений не с Северного Кавказа, а с юга. Эти и другие актуальные научные проблемы, поднимаемые Дж.А.Халиловым находили, как своих сторонников, так и оппонентов, но главным в этом было развитие археологической науки Азербайджана в области албанистики через научную полемику.

Велика заслуга Дж.А.Халилова в подготовке научных кадров-археологов. Многие его ученики стали известными учеными. Среди них - доктора исторических наук А.Оруджев, А.Нуриев, Т.Ахундов, а также кандидаты исторических наук Г. Гошгарлы, Д.Мусаев, А.Алиев, Т.Алиев, Г. Ахундова и др. Видным археологом-албанистом стал и сын Дж.А.Халилова М.Халилов.

Дж.А.Халилов оставил яркий след в азербайджанской археологической науке второй половины XX века. Его научное наследие и огромный фактологический археологический материал, выявленный и систематизированный им на протяжении почти полувековой научной деятельности, и сегодня составляют золотой фонд азербайджанской албанистики в области археологии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. Москва, 1960.
2. Крупнов Е.И. Новый памятник древних культур Дагестана / МИА № 23. Москва -Ленинград, 1951.
3. Крупнов Е.И. Археологические работы на Северном Кавказе // КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
4. Халилов Дж.А. Археологические памятники западного Азербайджана эпохи бронзы и начала железного века. Баку, 1959 (на азерб. языке).
5. Нариманов И.Г., Халилов Дж.А. Археологические раскопки на холме Сарытепе (1956 г.) / МКА, т. IV. Баку, 1962 (на азерб. языке).
6. Нариманов И.Г. Находки баз колонн V–IV вв. до н.э. в Азербайджане // СА, 1960, № 4.
7. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании. Баку, 1990.
8. Халилов Дж.А. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании // СА, 1962, № 1.
9. Халилов Дж. А. Древнее поселение Хыныслы // Известия АН Азерб. ССР. Серия общественных наук, 1961, № 3 (на азерб.языке).
10. Халилов Дж.А. Первые итоги археологических раскопок в поселении Хыныслы / МКА, т.VI. Баку, 1965 (на азерб. языке).
11. Пахомов Е.А. Античные монеты в Албании (в пределах Азербайджанской ССР) / Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962.
12. Пахомов Е.А. Чеканка в Албании подражаний монетам македонским, селевкидским в I в. до н.э. / Труды Музея Истории Азербайджана, т.1, Баку, 1962.
13. Халилов Дж. А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в.н.э.). Баку, 1985.
14. Тревер К.В. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. Москва - Ленинград, 1959.
15. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Свод археологических памятников Азербайджана. Баку, 1991.
16. Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, Москва, 1985.
17. Халилов Дж.А. Археологические находки «скифского облика» и вопрос о Скифском царстве на территории Азербайджана / Проблемы скифской археологии. Москва, 1971.
18. Алиев И.Г. О скифах и скифском царстве в Азербайджане/Переднеазиатский сборник: История и филология стран Древнего Востока. Москва, 1979.

GÖRKƏMLİ ALBANŞÜNAS ALİM

Qoşqar Qoşqarlı

Xülasə

Açar sözlər*:* Albaniya, Xəlilov, Azərbaycan arxeologiyası, Xınıslı, Sarıtəpə
Məqalə Azərbaycanın XX əsrin II yarısında elmi fəaliyyət göstərmiş görkəmli albanşünas - arxeoloqu, tarix elmləri doktoru, professor Cabbar Əsədulla oğlu Xəlilova həsr edilmişdir. Məqalədə C.Ə.Xəlilovun elmi fəaliyyətinin əsas mərhələləri, tədqiq etdiyi abidələr, onun qələmi altından çıxmış əsas monoqrafik əsərləri və nəzəri məqalələri təhlil edilir. Bunların içərisində qədim Şamaxıda arxeoloji tədqiqatları, Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsindəki arxeoloji abidələrə həsr edilmiş "Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatı"nın ilk buraxılışı, Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyətinə həsr olunmuş monoqrafiyası və C.Ə.Xəlilovun digər əsərləri xüsusi yer tutur. Müəllif C.Ə.Xəlilovun Azərbaycan arxeologiyasına gətirdiyi yeniliklər barədə məlumat verir, onun peşəkar arxeoloq alimlərin yetişdirilməsində böyük rolu olduğunu qeyd edir.

THE FAMOUS ALBANIST

Goshqar Goshgarli

Summary

Keywords: Albania, Khalilov, archaeology of Azerbaijan, Khinisli, Saritepe
The article is dedicated to the outstanding archaeologist, professor, the famous Albanist Jabbar Khalilov. The author researches the main stages of scientific activity of Khalilov, as well as monuments investigated by the professor , monographs and theoretical articles left by the archaeologist. Among them are the famous archaeological excavataions in Shamakhi, the first issue of "Collected articles of archeological monuments of Azerbaijan" devoted to the archaeological monuments of the northeast Azerbaijan, as well as monograph dedicated to the material culture of the Caucasus Albania and many other works of Khalilov. The author also gives the information about the innovations brought by the famous archaeologist to Azerbaijan archaeology and his significant role in training of the young archaeologists.

PROFESSOR C.Ə.XƏLİLOV VƏ ONUN AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN TƏDQİQİNDƏ ROLU

Tarix Dostiyev
(Bakı Dövlət Universiteti)
dostiyev_tarikh@yahoo.com

Açar sözlər: Azərbaycan, C.Ə.Xəlilov, orta əsr, arxeoloji abidələr, arxeoloji qazıntılar.

Albaniyanın tarix və mədəniyyətinin ümdə problemlərinin həllində professor Cabbar Xəlilovun tədqiqatlarının əhəmiyyəti danılmazdır. Onun rus dilində yazdığı "Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti" monoqrafiyası Qafqazın antik arxeologiyasına böyük töhfə olub 30 ilə yaxındır ki, albanşünas alimlərin dönə-dönə müraciət etdikləri stolüstü samballı kitabdır. Cabbar Xəlilov Azərbaycanın antik arxeologiyasının görkəmli tədqiqatçısı olmaqla yanaşı ölkəmizin son tunc və erkən dəmir dövrü, eləcə də orta əsrlər abidələrinin öyrənilməsində də öz istedad və bacarığını əsirgəməmişdir.

Azərbaycanın orta əsr arxeoloji abidələri sırasına şəhər və kənd tipli yaşayış yerləri, qalalar və dini komplekslər daxildir. Məlum olduğu kimi, Xilafətin tərkibinə qatılan Azərbaycan bu dönəmdən başlayaraq İslam dünyasının tərkib hissəsi kimi inkişaf etmiş, burada müsəlman sivilizasiyasının mühüm fenomeni olan urbanizasiya və onunla bağlı proseslər sürətlənmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan orta əsrlər arxeologiyasında şəhər yerlərinin tədqiqi xüsusi önəm kəsb edir. Azərbaycanın iki orta əsr şəhərinin, daha dəqiq desək, Şabran və Gəncə şəhərlərinin öyrənilməsində Cabbar Xəlilovun tədqiqatlarını qeyd etmək zəruridir.

IX-X əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri qala şəhərlərdən iri inzibati, sənətkarlıq –ticarət və mədəni mərkəzlərə çevrilir. Belə şəhərlərdən biri də Şabran idi.IX-X əsrlərin ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları tutduğu sahəyə görə bir-birinə bənzər kiçik, lakin münbit torpaqlı, bol məhsullu və çiçəklənən şəhərlər sırasında Şabranın da adını qeyd edirlər (4, s. 89). Şabran bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanın mühüm şəhərlərindən biri olmuş, XVIII əsrin əvvəllərində baş vermiş hərbi-siyasi hadisələr nəticəsində tənəzzül etmişdir. Həmin əsrin sonunda Azərbaycanda olmuş təbiətşünas alim Marşal fon Biberşteyn qeyd edirdi ki, “”Nə vaxtsa böyük şəhər olmuş Şabrandan yalnız xarabalıqlar qalmışdır..” (5, s.106). Ətraf kəndlərin əhalisinin inşaat materialları əldə etmək üçün aramsız olaraq şəhərgahın tikintilərini söküb daşıması nəticəsində Şabran şəhər yerinin mikrorelyefi tamamilə məhv edilmişdir.

Şabran şəhər yerində ilk dəfə arxeoloji qazıntı işlərinin aparılması professor Cabbar Xəlilovun adı ilə bağlıdır. 1979-cu ildə onun rəhbərliyi ilə "Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatı" ekspediyası Şabran şəhər

yerində ilkin arxeoloji tədqiqatlar aparmış, abidənin sərhədlərini müəyyənləşdirmiş, ilk dəfə olaraq Şabrançayın sağ sahilində, Bakı-Xaçmaz şose yolundan qərbdə, 50 m^2 sahədə qazıntı apararaq mədəni təbəqəsinin stratiqrafiyası və xarakterini səciyyələndirmişdir. Qalınlığı 4,6 m olan mədəni təbəqə yatımında üç inşaat qatının mövcudluğu müəyyənləşdirilmişdir (9, s.21). Müasir yer səthindən 1,8 m dərinliyə qədər davam edən I inşaat qatında çay daşından hörülmüş tikili qalığı,diametri 1m olan ocaq çuxuru, diametri 1,3 m olan təndir qalığı, xeyli miqdarda şirsiz və şirli saxsı, fayans qab qırıqları, metal əşyalar, şüşə bilərzik parçaları, mis sikkələr tapılmışdır. Üst inşaat qatında aşkarlanan tapıntılar arasında dülgərlikdə istifadə olunmuş dəmir kərki xüsusilə yaxşı mühafizə olunmuşdur. I inşaat qatı XII-XV əsrlərə aid edilir.

Qalınlığı 1,5 m olan II inşaat qatında çay daşından hörülmüş, eni 40 sm, hündürlüyü 45 sm çatan divar qalığı, diametri 1m, hündürlüyü 1 m-ə yaxın olan təndir aşkar edilib təmizlənmişdir.Tapıntılar XI əsr üçün səciyyəvi olan şirli və şirsiz saxsı qab nümunələri, şüşə qab və bilərzik parçaları, metal əşyalar ilə təmsil olunmuşdur.

Qalınlığı 1,2 m olan alt, üçüncü inşaat qatında diametri 60 sm, hündürlüyü 65 sm olan təndir aşkar edilib təmizlənmişdir. İnşaat qatı müxtəlif təyinatlı şirli və şirsiz saxsı qab qırıqları ilə zəngin olmuşdur, burada həmçinin şüşə qab oturacaqlarına təsadüf edilmişdir.Tapıntılar əsasında alt inşaat qatı VIII-X əsrlərə aid edilmişdir.

Şabran şəhər yerinin I qazıntı sahəsindən əldə edilmiş tapıntılar “Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatı” ekspedisiyasına abidənin bu hissəsində VIII-XVI əsrlərdə yaşayışın olması haqqında fikri irəli sürməyə əsas vermişdir (9, s.21-29). Şabran şəhər yerində aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti həm də bu abidənin Şimal-Şərqi Azərbaycanın orta əsr maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün etalon abidə olmasındadır.

Professor Cabbar Xəlilovun arxeoloji qazıntılar apardığı digər orta əsr şəhər yeri Köhnə Gəncədir. Bu abidədə 1938-1940-cı illərdə İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi altında aparılan arxeoloji qazıntılar uğurlu olub orta əsr Gəncə şəhərinin tarixinin bir çox ümdə problemlerinin həllinə imkan vermişdi. Amma yalnız 40 illik fasilədən sonra orta əsr Gəncə şəhər yerində arxeoloji tədqiqatlar bərpa edilmiş,1981-1982-ci illərdəC.Ə. Xəlilovun rəhbərliyi ilə abidənin sol sahil hissəsində aparılan qazıntılar şəhərin topoqrafiyasına, istehkam və mülki tikililərinə, əhalinin məişətinə dair, bir sözlə, şəhərin tarix və mədəniyyətinə işıq saçan maddi dəlillərin əldə olunmasına imkan vermişdir.Arxeoloji qazıntılarla şəhərin sol sahil hissəsində intensiv yaşayışın XII əsrdən, 1138/1939-cu il zəlzələsindən sonraya təsadüf etdiyi, şəhərin bu sahədəki qala divarlarının dulus emalatxanasının qalıqları üzərində ucaldıldğı müəyyənləşdirildi (8; 11).

Professor Cabbar Xəlilovun elmi irsində orta əsr müdafiə tikililərinin araşdırılması da öz əksini tapmışdır. Qusar rayonu ərazisində yerləşən Enıx qalasının qalıqları onun tərəfindən keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəlində qeydə alınmış və burada ilkin tədqiqatlar aparılmışdır (3). Nəhəng təpənin üzərində yerləşən bu qala vaxtı ilə böyük bir yaşayış məskəninin narınqalası olmuşdur (1, s.48). C.Ə.Xəlilov bu abidənin orta əsr mənbələrində adı çəkilən Abxaz şəhərinin qalıqları olması ehtimalını irəli sürmüşdür (3, s.94).

Müsəlman ölkələrində İslam arxeologiyasının zəif cəhətlərindən biri kənd nahiyələrinin, daha dəqiq desək, kənd tipli yaşayış yerlərinin arzu olunan səviyyədə tədqiqata cəlb edilməməsidir. Bu baxımdan Azərbaycan da istisna təşkil etmir. Bununla belə keçən əsrin ikinci yarısında professor Cabbar Xəlilovun rəhbərliyi ilə Şimal-Şərqi Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlarla bu istiqamətdə də müəyyən işlər görülmüşdür. C.Ə.Xəlilovun tədqiq etdiyi Dərəzarat yaşayış yeri Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilmiş ilk bir təbəqəli orta əsr kənd tipli yaşayış yeri idi (2).Orta dağlıq zonada yerləşən bu abidə Ataçayın sahilində iki təpə üzərində salınmışdı. C.Ə.Xəlilov hər iki təpədə qazıntı aparmış, qalınlığı 2, 2 m çatan mədəni təbəqənin tədqiqi əsasında XII-XIV əsrlərdə burada kənd tipli yaşayış məskəninin fəaliyyət göstərdiyini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı kənd sakinlərinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə də bağlı maraqlı müşahidələr aparmış, yaşayış yerinin yaxınlığında orta əsrlərdə istifadə olunmuş xırman yerini də qeydə almışdır.

Professor Cabbar Xəlilovun rəhbərliyi altında “Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatı” ekspedisiyasının tədqiqatları nəticəsində Şimal-Şərqi Azərbaycanda onlarla orta əsr kənd tipli yaşayış yeri qeydə alınaraq səciyyələndirilməsi orta əsr Azərbaycan kəndini öyrənmək nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi (1,s.55-74). Sonradan həmin abidələrdən ikisində C.Ə.Xəlilovun rəhbərliyi ilə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparıldı. Quba-Xaçmaz ekspedisiyası 1983-cü ildən başlayaraq Sərkərtəpədə geniş miqyaslı qazıntı işləri aparmaqdadır, artıq 1000 m^2-dən çox sahə tədqiq olunmuşdur.Qazıntı işləri təpənin cənub-qərb kənarında aparılmışdır. Arxeoloji qazıntılar abidəninn stratiqrafiyasını dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, 1,4 m qalınlıqda orta əsr təbəqəsindən altda 50 santimetrlik orta tunc dövrü təbəqəsi, onun altında isə qalınlığı 4 m olan ilk tunc dövrünə -Kür-Araz mədəniyyətinə mənsub mədəni təbəqə yerləşir (7; 1, s.67-69).Mədəni təbəqələr arasında lal təbəqə qeydə alınmamışdır.

Üç inşaat qatına ayrılan, 750 m^2 sahədə tədqiq olunan orta əsr təbəqəsində daş bina və çubuq hörmə evin qalıqları, onların yaxınlığında təsərrüfat və məişət quyularının, təndir və ocaqların yerləşdiyi sahə aşkar edilərək təmizlənmişdir. Tapıntılar şirsiz saxsı qablardan, şirli kasa, xeyrə və boşqab qırıqlarından, metal, şüşə, sümük, daş alətlərdən və başqalarından ibarət-

dir.Tapıntılar arasında habelə Məhəmməd ibn Biştəkinin adından 620\1223-cü ildə Əhər şəhərində zərb olunmuş mis sikkə də vardır.

Orta əsr mədəni təbəqəsində arxeoloji tədqiqatlar Sərkərtəpədə salınmış orta əsr kəndinin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan vermişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, Sərkərtəpəni orta tunc dövründə əhali tərk etdikdən sonra burada 2000 il müddətində həyat olmamış, yalnız VII əsrin sonu-VIII əsrdə Sərkərtəpədə yenidən yaşayış məskəni - kiçik kənd salınmışdır.Həmin kənddə intensiv həyat isə XI əsrdən XIII əsrin ortalarınadək davam etmişdir.Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni təbəqənin həmin yüzilliklərə uyğun gələn qatları həm qalınlığı, həm də zənginliyi ilə fərqlənir.Yüksəliş özünü bütün sahələrdə büruzə verir.Yaşayış yerində iqtisadi və mədəni inkişaf monqol hücumları nəticəsində dayanmış, XIII əsrin ortalarında təpədə həyat tamamilə sönmüşdür.Arxeoloji qazıntılar zamanı bütün sahə boyunca qeydə alınmış yanğın və dağıntı izləri yaşayış yerinin qarət olunaraq yandırıldığını ehtimal etməyə əsas verir (1,s. 69).

Sandıqtəpə yaşayış yeri dağətəyi zonada, Quba şəhərinin cənub-şərq kənarında, Ağ çayın yüksək sahilində yerləşir.Yaşayış yeri erkən orta əsrlərdə çox böyük olmuş, bir neçə təpə üzərində yerləşmişdir.İnkişaf etmiş orta əsrlərə aid mədəni təbəqə isə yalnız bir təpədə, erkən orta əsrlərdə Narınqalanın yerləşdiyi, sıldırımlı yamacları olan Sandıqtəpədə qeydə alınmışdır.Üstünün sahəsi 1600 m^2, hündürlüyü şimal-qərbdə 11m, cənub-şərqdə 24 m-ə çatan bu təpə üç tərəfdən dərin və enli xəndək, bir tərəfdən isə Ağçayın dərin yatağı ilə hüdudlanır. Təpənin özü çox əlverişli strateji mövqeyə malikdir.Təpənin üzərindən şərq, cənub və cənub –qərb istiqamətlərində onlarla kilometr məsafənin mənzərəsini müşahidə etmək mümkündür.

1983-1989-cu illərdə Quba-Xaçmaz arxeoloji ekspedisiyası Sandıqtəpədə geniş sahəli qazıntı işləri aparmış, abidənin 1300 m^2 sahəsi, yəni 4/5 hissəsi tədqiq olunmuşdur.Arxeoloji qazıntılarla mədəni təbəqə yatımının qalınlığının 2-2,4 m olduğu və onun IV-XIII yüzilliklərin maddi mədəniyyət qalıqlarını təmsil etdiyi təsdiqlənmişdir.Qalınlığı 1,5 m-ə çatan üst mədəni təbəqə inkişaf etmiş orta əsrlərə, 0,9-1,1 m qalınlıqda alt mədəni təbəqə isə erkən orta əsrlərə aiddir.Təpənin şərq, cənub və qismən də mərkəz hissəsində bu iki təbəqənin arasında qalınlığı 10 sm-ə çatan lal qat qeydə alınmışdır.

Üst mədəni təbəqənin qalınlığı təpənin bütün sahələrində eyni olmayıb şərq və cənub-şərqində 1-1,1 m olduğu halda, şimal-qərbdə 1,5 m-ə çatır. Qazıntılarla üst mədəni təbəqədə iki inşaat qatının mövcudluğu müəyyən olunmuşdur.Təpənin şimal-qərbində IX-X əsrlərə aid inşaat qatında yaşayış evinin qalıqları, təsərrüfat quyuları, məişət ocaqları aşkar edilib öyrənilmişdir.Üst mədəni təbəqənin XI-XIII əsrlərə aid inşaat qatında iki-üç otaqlı yaşayış evləri komplekslərinin qalıqları,çoxlu çaydaşı qalaqları aşkar olunub tədqiq edilmişdir.Üst mədəni təbəqə yatımında yanğın izlərinə təsadüf

olunması orta əsrlərdə yaşayış yerində iki dəfə güclü yanğın baş verdiyini ehtimal etməyə əsas verir. Təbəqədən əldə olunmuş arxeoloji materiallar şirsiz və şirli saxsı qablar –küp, səhəng, bardaq, küpə, piyalə, dopu, çıraq, şirli bulud, boşqab, kasa,duzqabı və s., habelə şüşə bardaq, flakon, bilərzik, metal silah nümunələri, sümük alətlərlə təmsil olunmuşdur.

Sandıqtəpə yaşayış yerinin üst mədəni təbəqəsindən tapılmış arxeoloji materiallar IX-XIII əsrlər üçün səciyyəvidir.Buna müvafiq olaraq abidənin üst mədəni təbəqəsi IX-XIII yüzilliklərə aid edilir.Aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, erkən orta əsrlərdə burada Narınqalası olan, bölgənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynamış çox böyük bir yaşayış yeri qərar tutmuşdur.Ərəb istilası dövründə yaşayış yeri tənəzzül etmiş, əhali onu tərk etmişdir.Müəyyən müddət keçdikdən sonra Narınqalanın qalıqları üzərində yenidən kiçik bir yaşayış məntəqəsi salınmış və burada həyat XIII əsrin ikinci yarısınadək davam etmişdir.

Professor Cabbar Xəlilovun elmi irsində Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatının hazırlanması mühüm bir istiqaməti təşkil edir. Məhz bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar, daha dəqiq desək, Şimal-Şərqi Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin külliyyatının tərtibi sonradan bir neçə dissertasiya mövzusu üçün mənbəşünaslıq bazasını yaratmışdır. Bu sətirlərin müəllifinin Şimal-Şərqi Azərbaycanın orta əsr arxeoloji abidələri mövzusunda apardığı tədqiqatların (6) təməl daşının da həmin ekspedisiyanın qeydə alıb xəritələşdirdiyi arxeoloji abidələr təşkil etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq professor Cabbar Xəlilovun tədqiqatlarının Azərbaycanın orta əsr arxeoloji abidələrinin öyrənilməsinə böyük töhfə olduğunun təsdiqləyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, Bakı Universitetinin nəşr., 2001, 396s.
2. Xəlilov C.Ə. Dərəzaratda orta əsr kəndi/ Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. Cild 3. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşr., 1960, s. 105-114.
3. Xəlilov C.Ə. Enıx qalası/ Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1962, №4, s. 93-97.
4. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974, 221 s.
5. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, Элм, 1983, 344 с.
6. Достиев Т.М. Средневековые археологические памятники Северо-восточного Азербайджана (IX-XIIIвв). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 1988, 21 с.

7. Мусаев Д.Л. Памятники эпохи ранней бронзы Северо-восточного Азербайджана. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1991, 26 с.
8. Халилов Дж.А. Археологические исследования в Гяндже в 1981 г. /Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.). Баку, 1986, с. 97-104.
9. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, Элм, 1993, 214 с.
10. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Ахундов Т.И., Алиев Т.Р. Разведочные исследования на городище Шабран / Материальная культура Азербайджана. Том XI. Баку, Элм, 1993, с.68-79.
11. Халилов Дж.А.,Мусаев Д.Л., Гурбанов Р., Мехтиев Т.С. Археологические раскопки на городище средневековой Гянджи в 1982 г./ Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане. Баку, Элм, 1990, с.43-47.

PROFESSOR JABBAR KHALILOV AND HIS ROLE IN THE STUDY OF THE MEDIEVAL MONUMENTS IN AZERBAIJAN

Tarikh Dostiyev

Summary

Key words: Azerbaijan, J.A.Khalilov, medieval, archaeological sites, archaeological excavations.

The article is about the contribution of professor Jabbar Khalilov in the study of Medieval archaeological sites in Azerbaijan. An eminent archaeologist of Caucasus, great researcher of Ancient Albania has made great contribution to the study of medieval towns (Shabran, Ganja), castles (castle Enyh) and settlements of rural type in Azerbaijan. Sandygtepeh is the only settlements of rural type where fully excavated cultural layer of IX-XIII centuries.

ПРОФЕССОР ДЖАББАР ХАЛИЛОВ И ЕГО РОЛЬ В ИЗУЧЕНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Тарих Достиев

Резюме

Ключевые слова: Азербайджан, Дж.А.Халилов, средневековый, археологические памятники, археологические раскопки.

В статье рассматривается вклад профессора Джаббара Халилова в изучение средневековых археологических памятников Азербайджана. Выдающийся археолог Кавказа, крупный исследователь античной Албании внес также большой вклад в исследование средневековых городов (Шабран, Гянджа), крепостей (крепость Эных) и поселений сельского типа Азербайджана. Сандыгтепе является единственным среди поселений сельского типа, где полностью раскопан культурный слой IX-XIII вв.

ЕВГЕНИЙ ИГНАТЬЕВИЧ КРУПНОВ*

В.А.Кузнецов

29 сентября 1970 г. после тяжелой болезни ушел из жизни один из ведущих археологов СССР Евгений Игнатьевич Крупнов. Жизненный путь Е.И.Крупнова – яркий пример самоотверженного служения советской науке и Родине.

Е.И.Крупнов родился 16 марта 1904 г. в Моздоке (Северо-Осетинская АССР) (ныне Северная Осетия-Алания - *ред.*). Здесь прошло его детство. После смерти отца пятнадцатилетний юноша стал работать по найму – сначала батраком, затем конторщиком у частных лиц в станицах Вознесенской, Курской, Павлодольской, в шорной и сапожной мастерских Моздока, рабочим на промыслах «Грознефть».

Несмотря на трудности тех лет, Евгений Игнатьевич постоянно и настойчиво стремился к знаниям. В 1924 г. он окончил среднюю школу и поступил на этнологическое отделение Северо–Кавказского педагогического института в г. Владикавказе. В этом институте работали в то время такие известные кавказоведы, как профессора Б.А.Алборов, В.П.Пожидаев, Л.П.Семенов, Н.Я.Немировский, привлекавшие к исследованию родного края способную молодежь. Скоро постоянным участником их научных экскурсий становится студент Е.И.Крупнов. Яркая и самобытная культура горцев Кавказа: осетин, ингушей, чеченцев, - тогда почти неизведанные пути их истории привлекали к себе внимание Евгения Игнатьевича и вскоре стали смыслом и делом всей его жизни.

Стремясь получить систематическое историко – археологическое образование, Е.И.Крупнов в 1927 г. переходит на историко – археологическое отделение исторического факультета МГУ, где занимается у

* Эта статья об учителе целой плеяды археологов, в том числе Дж.А.Халилова впервые была опубликована в 1973 г. в сборнике «Кавказ и Восточная Европа в древности» (Москва, Изд-во «Наука», 1973). Статья в нашем журнале перепечатывается с некоторыми сокращениями.

профессора В.А.Городцова. По окончании университета (в 1930 г.) Евгений Игнатьевич был принят на работу в Государственный исторический музей.

Работа в ГИМе является важным этапом в творчестве, росте и деятельности Е.И.Крупнова. В ГИМе Е.И.Крупнов написал и опубликовал в 1933 г. свою первую научную работу – обстоятельную рецензию на статью А.С.Вартапетова «Проблемы родового строя чеченцев и ингушей». В том же 1933 г. Евгений Игнатьевич вместе с Л.А.Ельницким провел первую самостоятельную археологическую разведку левобережья р. Риони. Так началась активная и многогранная творческая деятельность Е.И.Крупнова. Уже в 1935 г. он возглавляет археологическую экспедицию ГИМа в горные районы Северной Осетии. В 1937 г. Евгения Игнатьевича приглашают на работу в Московское отделение ГАИМК (ордена Трудового Красного Знамени Институт археологии АН СССР) (ныне Институт археологии Российской АН - *ред.*). В 1938 г. Е.И.Крупнову было присвоено звание старшего научного сотрудника.

К 1941 г. Е.И.Крупнов – уже сложившийся ученый-кавказовед. Основное направление его научной работы нашло свое воплощение в первой обобщающей работе «История Ингушетии с древнейших времен до XVIII века», первая часть которой вышла в свет в 1948 г. Вторая – посвященная средневековой Ингушетии, переработанная и дополненная в виде монографии – опубликована посмертно (в 1971 г. - *ред.*).

Одновременно с историей Ингушетии Евгений Игнатьевич занимается древней культурой Дагестана. В 1940 г. публикуется его работа «Каякентский могильник – памятник древней Албании» (памятник позднебронзовой культуры Северо – Восточного Кавказа, имевшей связи с Восточным Закавказьем). После выхода в свет этой работы культура получила название каякентско-хорочоевской.

Началась Великая Отечественная война. С группой своих товарищей-археологов (А.П.Смирновым, П.А.Дмитриевым, Д.А.Крайновым и др.) Евгений Игнатьевич вступает в московское народное ополчение и солдатом Ленинской дивизии отправляется на Западный фронт. После ранения (в октябре 1941 г.) он на короткий срок приезжает в Москву и успешно защищает в МГУ кандидатскую диссертацию. Дальнейшая военная служба Е.И.Крупнова проходит в стрелковой дивизии в качестве лектора политотдела.

В 1945 г. Евгений Игнатьевич был демобилизован и вернулся в Москву. С этого времени начинается наиболее плодотворная его деятельность. В первые послевоенные годы ощущался острый недос-

таток научных кадров в кавказской археологии и Евгений Игнатьевич, наряду с работой в ГИМе и Институте археологии АН СССР, в течение трех лет (1947-1949 гг.) заведует сектором археологии в Кабардинском НИИ. Возобновляется интенсивная полевая экспедиционная работа, охватившая в эти годы значительную часть Северного Кавказа от Дагестана до Кабарды и Пятигорья. Быстрыми темпами идет накопление и изучение нового археологического материала, в результате чего появляются такие ценные исследования Евгения Игнатьевича, как «Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода», «Новый памятник древних культур Дагестана», «Грузинский храм «Тхаба-Ерды» на Северном Кавказе», ряд больших статей по истории Кабарды и др. В первые послевоенные годы издаются небольшие по объему, но содержащие интересные наблюдения и выводы обзорные работы Евгения Игнатьевича: «Краткий очерк археологии Кабардинской АССР» и «К вопросу о культурных связях населения Северного Кавказа по археологическим данным».

Назначение Е.И.Крупнова (в 1951 г.) на пост заместителя директора Института археологии АН СССР не повлияло на его научную работу. В 1952 г. выходит монографическое исследование «Жемталинский клад», посвященное замечательному комплексу бронзовых вещей VIII-VII вв. до н. э., найденному в ущелье р. Псыгансу. Глубокое исследование Жемталинского клада явилось выражением постоянного интереса исследователя к проблемам всемирно известной кобанской культуры Кавказа. Разработка этих проблем становится ведущей в дальнейшем научном творчестве Евгения Игнатьевича.

Опираясь на накопленный археологический материал, Евгений Игнатьевич в 1950-1951 гг. приступает к воссозданию древней истории Кабарды. Первые главы этой работы, охватывающие эпохи неолита, бронзы и раннего железа, были напечатаны в изданиях Кабардинского НИИ. В 1957 г. был опубликован сводный труд «Древняя история и культура Кабарды». В трудах Е.И.Крупнова по истории Кабарды ясно выражено его стремление к широким историческим обобщениям, основанным на тщательном изучении и анализе фактов.

Трудно не только охарактеризовать, но даже просто перечислить десятки статей и рецензий, опубликованных Е.И.Крупновым в пятидесятые годы, и итоги его многочисленных экспедиций в различные районы Северного Кавказа. Из числа первых назовем проблемные статьи «О состоянии и задачах изучения археологии Кавказа», «О походах скифов через Кавказ», «Киммерийцы на Северном Кавказе». Большое научное и практическое значение имели исследования экспедиции Е.И.Крупнова в прикаспийских (Божиганских и Ачикулакских)

песках. Работая несколько лет в Северо-Западном Прикаспии, экспедиция установила, что некогда в этих ныне безводных районах была достаточно высокая плотность населения, занимавшегося главным образом скотоводством. Основываясь на археологических и спорово-пыльцевых исследованиях, Е.И.Крупнов доказал не только существование иной, более благоприятной биологической среды в Северо-Западном Прикаспии в прошлом, но и указал на возможность экономического возрождения и хозяйственного использования заброшенных районов в будущем. Этим актуальным задачам современности посвящены его статьи «За экономическое возрождение районов Прикаспийской низменности» и «К истории Моздокской степи и Западного Прикаспия».

В 1955 г. у с. Мужичи (в Ассинском ущелье) Чечено-Ингушской АССР Евгений Игнатьевич начал стационарные раскопки так называемого Лугового могильника VI-V вв. до н. э. и Лугового поселения III тыс. до н. э. В последующие годы раскопки этого археологического комплекса были продолжены учеником Е.И.Крупнова Р.М.Мунчаевым. В настоящее время Луговой могильник – наиболее значительный погребальный памятник скифского времени на Кавказе, характеризующий глубокие связи и взаимовлияния местных культур Кавказа, степного скифо-савроматского мира и даже связи со странами Ближнего Востока. Исследование материалов Лугового поселения позволило сделать важный вывод о том, что территория Чечено-Ингушетии в III тыс. до н. э. входила в зону распространения куро-аракской и майкопской культур.

Параллельно с активной исследовательской работой Евгений Игнатьевич вел большую научно-организационную, административную и общественную работу, оставаясь бессменно до 1960 г. заместителем директора Института археологии АН СССР. В 1950-1952 гг. он избирается депутатом Кировского районного совета г. Москвы.

В 1960 г. вышла в свет монография Е.И.Крупнова «Древняя история Северного Кавказа». В этом капитальном труде подведены итоги напряженной работы ученого в течение более двух десятилетий. В 1960 г. это исследование было защищено им в качестве докторской диссертации, а в 1963 г. за этот труд Е.И.Крупнову была присуждена Ленинская премия.

«Древняя история Северного Кавказа» весьма богата и многообразна по содержанию. Основной ее научный стержень составляет монографическое исследование кобанской культуры I тыс. до н. э. Содержание книги выходит далеко за рамки собственно кобанской культуры; в ней поставлены и решены многие кардинальные вопросы древ-

ней истории Северного Кавказа – о связях населения Кавказа со скифскими, позднее сарматскими племенами, о широких международных связях населения древнего Кавказа и их путях, о происхождении некоторых современных кавказских народов и пр. Всем своим содержанием книга Е.И.Крупнова неопровержимо доказывает главное – горы Кавказа никогда не были «дикими горными трущобами» и отсталой окраиной древнего цивилизованного мира, напротив, Кавказ был одним из очагов высокой культуры и в III - I тыс. до н. э., а история кавказских народов уже с этой седой древности была органически связана с историческими судьбами племен и народов Древнего Востока и Юго-Восточной Европы.

В 1966 г. вышла в свет статья Е.И.Крупнова «Кавказ в древнейшей истории нашей страны», где вновь была показана несостоятельность бытовавших в буржуазной историографии утверждений о якобы извечной культурной отсталости северокавказских народов. Правильное, подлинно научное выяснение исторической роли Кавказа во всех аспектах было в центре научных интересов Евгений Игнатьевича до последних дней его жизни.

С 1957 г. руководимая Е.И.Крупновым экспедиция становится объединенной Северо-Кавказской археологической экспедицией (СКАЭ) с участием Чечено-Ингушского, Северо-Осетинского, Карачаево-Черкесского научно-исследовательских институтов и музеев краеведения. По количеству сотрудников, охваченной полевыми исследованиями территории и широте научной проблематики СКАЭ становится одной из крупных археологических экспедиций СССР. В этом – огромная заслуга ее организатора и бессменного руководителя Е.И.Крупнова.

Наиболее широкие и плодотворные работы были развернуты в Северо-Осетинской и Чечено-Ингушской АССР. В 1957 г. СКАЭ начала многолетние исследования в районе Эльхотово-Змейской, где впервые в широких масштабах был раскопан поселок кобанской культуры IX-VIII вв. до н. э. Тогда же другой отряд СКАЭ начал раскопки обширного аланского катакомбного могильника XI-XII вв. у станицы Змейской, а годом позже было начато третьим отрядом изучение крупнейшего средневекового городища Северной Осетии «Верхний Джулат». Полученные здесь археологические материалы ныне принадлежат к числу основных источников по древней и средневековой истории не только Северной Осетии, но и всего Северного Кавказа. Роль Евгения Игнатьевича в организации упомянутых иссследований и научной оценке добытых материалов трудно переоценить. Достаточно сказать, что он первым энергично и уверенно присоединился к предположению

Л.И.Лаврова о локализации на «Верхнем Джулате» известного в русских летописях «славного ясского города Дедякова».

Огромное значение для разработки все еще слабо изученной истории народов Че-чено-Ингушетии имеют многолетние работы СКАЭ на территории ЧИ АССР. Исследованиями учеников Е.И.Крупнова (Р.М.Мунчаева, В.И.Марковина, В.И.Козенковой, М.Х.Багаева и др.) добыт настолько большой материал (от эпохи камня до позднего средневековья), что воссоздание древней истории республики стало вполне реальным делом. Неутомимый организатор и руководитель этих исследований, Евгений Игнатьевич начиная с 1959 г. непосредственно руководил раскопками двухслойного поселения у Сержень-Юрт. Ухудшившееся здоровье не позволило Евгению Игнатьевичу довести до конца эти раскопки, завершенные в последние годы В.И.Козенковой.

Серженьюртовское поселение – второй (после Змейского) древний поселок, раскопанный полностью. Верхний слой его синхронен Змейскому поселению и органически связан с кобанской культурой. Материалы этого слоя, особенно результаты радиоуглеродного анализа древесного угля, позволили Е.И.Крупнову вновь вернуться к вопросу о датировке и периодизации кобанской культуры и прийти окончательно к убеждению, что кобанская культура сформировалась и бытовала на Центральном Кавказе с XI по IV в. до н. э., пройдя три последовательных этапа своего развития. Этому посвящена одна из последних статей исследователя «Об уточненной датировке и периодизации кобанской культуры».

Еще большее значение имеют материалы из нижнего культурного слоя Серженьюртовского поселения. По его наблюдениям эти материалы тесно связаны с аналогичными материалами Дагестана и Закавказья и позволяют сделать важный исторический вывод о существовании в III тыс. до н. э. общекавказской культурной и этнической общности. Обоснование этого вывода с привлечением широкого круга историко-лингвистических исследований мы находим в проблемной работе Е.И.Крупнова «Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность». Это исследование отражает никогда не оставлявший Евгения Игнатьевича глубокий интерес к проблеме происхождения народов Кавказа.

Многостронняя работа коллектива СКАЭ освещена не только в многочисленных статьях, но и в трех томах трудов экспедиции, редактором и одним из авторов которых был Е.И.Крупнов.

В последние годы жизни Евгений Игнатьевич, обобщая свой научный опыт, обращается к замечательному устнопоэтическому творчеству северокавказских народов – нартскому эпосу.

Длительное изучение кобанской культуры привело его к заключению о том, что именно в эту героическую эпоху первого появления железа могло сформироваться основное ядро нартского эпоса. Работа Е.И.Крупнова «О времени формирования основного ядра нартского эпоса у народов Кавказа» привлекла внимание не только специалистов, но и широкой научной общественности. Основательное исследование о нартском эпосе было мечтой ученого, но ей, к сожалению, не было суждено сбыться.

Поистине «лебединой песнью» Евгения Игнатьевича стала сданная им в печать в 1970 г. «Средневековая Ингушетия». И здесь исследователь остался верен себе – зародившийся еще в молодости интерес он целеустремленно пронес через всю жизнь и вновь вернулся к нему в конце своего творческого пути. Основательно переработав и пополнив новыми материалами свою кандидатскую диссертацию, Е.И.Крупнов дал по существу новую монографию, впервые (после устаревшей книги Г.К.Мартиросиана) освещавшую слабо изученную историю Ингушетии.

Говоря о творческом пути Е.И.Крупнова, нельзя не сказать особо о его многолетней научно-педагогической деятельности. Евгением Игнатьевичем подготовлен большой отряд высококвалифицированных археологов, ныне работающих в центральных и местных научных учреждениях (И.Г.Нариманов, Д.А.Халилов, Т.А.Бунятов, Р.М.Мунчаев, В.И.Марковин, В.А.Кузнецов, В.И.Козенкова, Д.М.Атаев, И.М.Мизиев, В.В.Бжания, О.Х.Бгажба, М.Х.Багаев, О.Д.Давудов и др.). Особое внимание Е.И.Крупнов уделял подготовке национальных кадров археологов, считая это своим долгом и щедро делясь с молодежью не только знаниями и опытом, но и накопленными археологическими материалами.

Е.И.Крупнов достойно представлял советскую науку за рубежом во время поездок в Сирию, Ливан, Ирак, Турцию и Югославию. В 1963 г. за заслуги в освещении культурных связей южных районов СССР со странами Бдижнего Востока ему была присуждена премия известного ливанского писателя и общественного деятеля Саида Акля. За большие научные достижения и плодотворную общественную деятельность Евгений Игнатьевич был награжден орденом Трудового Красного Знамении и четырьмя медалями, дважды награжден Почетными грамотами Президиума Верховного Совета и Совета Министров Северо-Осетинской АССР. Ему было присвоено почетное звание заслуженного деятеля науки Чечено-Ингушской и Кабардино-Балкарской АССР.

Гражданин и коммунист, он все свои силы отдавал во имя процветания советской науки. Можно было удивляться неиссякаемой

энергии этого уже немолодого человека: он находил время и для нелегкой работы в ВАКе, заведовал сектором неолита и бронзы Института археологии АН СССР, был членом редколлегии журнала «Советская археология».

Осенью 1968 г., находясь на Международном конгрессе в Душанбе, Евгений Игнатьевич почувствовал себя плохо. С этих пор недуг не оставлял его, но он стремился исползовать всякую возможность для любимого дела, для общения со своими коллегами, учениками, друзьями. Но силы постепенно покидали Евгения Игнатьевича. «Нервы у меня на пределе, а с ними и сердце», - пишет он автору этих строк 25 июля 1970 г. Через два месяца Евгения Игнатьевича не стало...

Советское кавказоведение потеряло одного из известнейших своих представителей. Все, кто знал Евгения Игнатьевича Крупнова, сохранят о нем светлую и благодарную память.

ALBANİYANIN QƏBİR ABİDƏLƏRİNİN DÖVRÜNÜN TƏYİNİNDƏ ANTİK SANCAQLARIN ROLU*

Cabbar A. Xəlilov

Açar sözlər: Albaniya, qəbirlər, sancaqlar, xronologiya.

Arxeoloji abidələrin və komplekslərin tədqiqi zamanı onların yaşının təyin edilməsi asan yolla başa gəlmir. Bu məsələnin həllində tədqiqatçılar müxtəlif üsullara əl atırlar. Bunların içərisində daha çox tətbiq edilən və nisbətən dəqiq olan müqayisəli təhlil üsuludur. Daha doğrusu, bu və yaxud başqa kompleksin tərkibində olan, tarixi az-çox məlum olan materiallara əsaslanaraq kompleksin, abidənin və hətta bütöv bir mədəniyyətin yaşı təyin olunur. Bu baxımdan sikkələr, möhürlər və istehsal tarixi məlum olan ayrı-ayrı tapıntılar daha tutarlıdır. Son tədqiqatlar göstərir ki, əsasən Roma dövrünə aid olan yay formalı cəftəli və minalı döş sancaqları da bu baxımdan az əhəmiyyətli deyildir. Buna görə də onların ümumiləşdirilməsinə və ayrı-ayrı komplekslərin daxilində müqayisəli təhlilinə ehtiyac vardır.

Məlumdur ki, Azərbaycanın müvafiq dövr abidələrinin qazıntısı zamanı başqa maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı əsasən qədim Romada və onun əyalətlərində istehsal edilmiş, iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində buraya gətirilmiş xeyli miqdarda yay formalı cəftəli və minalı döş sancaqları tapılmışdır. Belə sancaqların ən samballı nüsxələrinə Mingəçevir və Yaloylutəpə abidələrində, qədim Şamaxı şəhərinin nekropolunda və Ucar rayonunun Bəhmən-Bərgüşad kəndi yaxınlığında tədqiq edilmiş küp qəbrində təsadüf olunmuşdur. Belə sancaqlara ilk orta əsr abidələrində də təsadüf olunur, lakin bu məqalədə onlardan bəhs etməyəcək, yalnız I-III əsrlərə aid nümunələrlə kifayətlənəcəyik.

Təsvir edəcəyimiz sancaqların xeyli hissəsi A.K.Ambrozun bu tip sancaqlara həsr etdiyi toplusunda cəmləşdirilmişdir (3). Lakin A.K.Ambrozun əsərinə daxil edilməmiş sancaqlar da vardır. Bunların əsas hissəsi göstərilən əsərin nəşrindən sonra qədim Şamaxının tədqiqi zamanı tapılmışdır. Onların əsasında bütöv komplekslərin yaşını təyin etmək mümkündür.

Hazırda A.K.Ambrozun təsnifatı sancaqlarla məşğul olan bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir. Biz də öz təhlilimizdə onu əsas tutacağıq. Qeyd etməliyik ki, biz qarşımıza Azərbaycan ərazisindən məlum

* Bu məqalə müəllif tərəfindən 1974-cü ildə hazırlanıb.

olan bütün sancaqları ümumiləşdirmək vəzifəsini qoymamışıq. Burada söhbət nəşr olunmuş və son vaxtlar qədim Şamaxıdan tapılmış sancaqlardan gedəcəkdir.

Azərbaycan ərazisindən məlum olan bir neçə yay formalı cəftəli sancaq A.K.Ambrozun təsnifatındakı "AVCİSSA" tipli, beşinci qrupun birinci tipinə müvafiq gəlir. Bunlar erkən Roma dövrünə aid qövs formalı əyməsi olan tunc sancaqlardır. Belə sancaqlardan ikisi (tablo I, 1, 2) Mingəçevirin küp qəbirlərindən (8, s. 58, şəkil 22, 18-19), biri qədim Şamaxının nekropolundakı torpaq qəbrindən (tablo I, 3) və sonuncu nümunəsi isə Ucar rayonunun Bəhmən-Bərgüşad kəndi yaxınlığındakı Qaratəpədə tədqiq olunmuş küp qəbirlərinin birindən (tablo I, 4) aşkar olunmuşdur.

Bəhmən-Bərgüşadda tədqiq edilmiş və sancaq üzə çıxarılmış 2 №-li küp qəbrində arxası üstündə uzadılmış vəziyyətdə böyük adama və uşağa məxsus 2 skelet aşkar olunmuşdur. Qəbrin avadanlığına üzərində parça izləri qalmış göstərilən sancaq və qaşlı üzük daxil olmuşdur (7, s. 21, 24-26, tablo II, 13, s. 23, 25, şəkil 5). Belə sancaqların Galliya və yaxud Şimali İtaliyada istehsal olunduğu müəyyənləşdirilmişdir (3, s. 26). Onların ayrı-ayrı nümunələrinə daha çox Şimali Qafqazda, az bir qisminə isə Dnepr çayının orta axarlarındakı ərazilərdə və başqa bölgələrdə təsadüf edilmişdir (3, s. 26). A.K.Ambroz bu tipə daxil olan məlum sancaqları və onlarla əlaqədar başqa materialları müqayisəli surətdə təhlil edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, yeni eranın I əsrinin birinci yarısında bu sancaqlar geniş yayılmış və 70-80-ci illərdə onların istehsalı dayandırılmışdır (3, s. 26). Bu fikri Mingəçevirin küp qəbirlərindən sancaqla birlikdə tapılmış imperator Avqust (e.ə. 27 - e. 14-cü illəri) və Arsaklar sülaləsindən olan IV Fraatın (e.ə. 38/7 - e. 3/2-ci illəri) sikkələri də təsdiq edir (6, s. 16, 17; 8, s. 55-56). Beləliklə, təsvir etdiyimiz sancaqların tarixini I əsrdən əvvələ aparmaq olmaz. Bu tarixi I əsr çərçivəsində müəyyənləşdirmək daha dəqiq olar. Əgər belədirsə, onda Mingəçevirdə və Ucar rayonunda tədqiq edilmiş, eyni tipli sancaqların aşkar edildiyi küp qəbirlərini və qədim Şamaxı nekropolunda açılmış torpaq qəbrini I əsrdən qədimə aparmaq olmaz.

Mingəçevirin küp qəbirlərinin birindən tapılmış (1, s. 204, tablo I, 4), təxminən mütənasib ölçülü əyməsi olan bir ədəd cəftəli gümüş sancaq (tablo I, 5) A.K.Ambrozun təsnifatında beşinci qrupun ikinci tipinə aid edilmişdir (3, s. 27). Belə sancaqlar Krım və Qafqazdan daha çox tapılmışdır. Onlar formalarına görə Dunay çayının yuxarı axarlarında yerləşmiş qədim Roma hərbi düşərgələrindən tapılmış sancaqlara uyğun gəlirlər. Bu sancaqlardan

istər Dunay boyu Roma hərbi düşərgələrində, istərsə də SSRİ (indiki MDB - *red.*) ərazisində I əsrdə istifadə olunduğu müəyyənləşdirilmişdir (3, s. 27). Mingəçevirdə sancaqla birlikdə qəbirdən 6 ədəd gümüş sikkə tapılmışdır. Onlardan biri L.Skribonin Liboya (e.ə. I əsrin ortaları), ikisi L. Plavti Planka (e.ə. 45-ci ilə yaxın), biri Qney Pompey Maqnusa (e.ə. 46 - 45-ci illərə yaxın) aid olan Roma (respublika) dinarları və sonuncusu isə II Tiqranın (e.ə. 97-56-cı illər) draxmasıdır (1, s. 203). Beləliklə, qeyd etdiyimiz sikkələr onlarla birlikdə tapılmış sancağın Azərbaycan ərazisinə e. I əsrinin əvvəllərində gətirildiyini söyləməyə əsas verir. Bu isə öz növbəsində sancaqların tapıldığı və ya oxşar material vermiş konkret abidələrin və komplekslərin tarixini I əsr çərçivəsində məhdudlaşdırmaq üçün bir əsasdır.

Qədim Şamaxı şəhərinin nekropolundan A.K.Ambrozun təsnifatındakı sancaqların beşinci qrupunun dördüncü tipinə uyğun gələn, ayağının qurtaracağı çıxıqlı, beli üçkünc olan iki sancaq tapılmışdır (tablo I, 6, 7). Bunlardan biri tuncdan (Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 1965-ci il çöl-qeyd kitabı, № 2369), o biri isə dəmirdəndir (Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 1963-cü il çöl-qeyd kitabı, № 1244). Tunc sancaq 63 №-li torpaq qəbrindən tapılmışdır. Qəbir kamerasında, 2,3 m dərinlikdə, küp qırıqlarının üstündə kəlləsi şərqə istiqamətləndirilmiş, sağ böyrü üstündə, bükülü vəziyyətdə bir uşaq skeleti aşkar edilmişdir. Onun yanından göstərdiyimiz sancaqdan başqa muncuqlar və 6 ədəd saxsı qab tapılmışdır. Gil qablar qırmızı rəngli çanaq, qulplu cam, qara çölmək, çiynində üç ilgəkvari kiçik və böyük şaquli qulpu olan qırmızı rəngli küpə, ağımtıl rəngli, ağızı dördkünc və qırmızı rəngli lüləkli bardaqlardan ibarətdir. Qeyd etdiyimiz dəmir sancaq isə irəlidə təsvirini verəcəyimiz 34 №-li torpaq qəbrindən minalı döş sancağı ilə birlikdə tapılmışdır. Dəmirdən düzəldilmiş belə sancaqlara Mingəçevirin erkən katakomba qəbirlərinin avadanlığının tərkibində də təsadüf edilmişdir (2, s. 244, VII tablo, 4-cü şəkil; 4, s. 70, şəkil 29, 21). Bu tipli sancaqların mənşəyi hələlik təyin edilməmişdir. Onların dövrü isə II-III əsrlər çərçivəsində müəyyənləşdirilmişdir. Tapılmış bu tip sancaqlar onların daxil olduqları müvafiq abidələrin dövrünü II-III əsrlərə aid etməyə əsas verir.

Azərbaycan ərazisindən tapılmış sancaqların böyük bir hissəsi A.K.Ambrozun təsnifatında yeddinci qrupa daxil edilmiş üstü mina ilə bəzədilən enli əyməli cəftəsi olan sancaqlara uyğun gəlir. Bunlardan biri (tablo I, 9) 1959-cu ildə Yaloylutəpədə tədqiq edilmiş 3 №-li torpaq qəbrindən tapılmışdır (9, s. 23-24). Bu sancağın enli əyməsinin üstünə əlavə olaraq dairəvi lövhə qaynaq edilmişdir. Həmin lövhənin üzərində altıguşəli ulduz

təsviri cızılmışdır. Bu təsvir açıq şabalıdı rənglə doldurulduqdan sonra üzəri şəffaf mina təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Sancağın üçbucaq formalı ayağı vardır (9, s. 23-24). A.K.Ambroz bu sancağı təsnifatındakı yeddinci qrupun dördüncü tipinə aid edir (3, s. 29). Belə sancaqlar əsasən Roma imperiyasının qərb əyalətlərində və Pannoniyada II əsrdə daha çox yayılmış, II əsrin ikinci yarısından etibarən şimal və şərq ölkələrinə ixrac edilmiş və III əsrin əvvəllərində onların ixracı dayandırılmışdır (3, s. 29). Yaloylutəpədən sancaqla birlikdə 5 ədəd gil qab, tunc və dəmir üzüklər, qızıl sırğa və müxtəlif muncuqlar tapılmışdır (9, s. 22-24, tablo VIII-X). Qeyd etdiyimiz sancaq Yaloylutəpədə tədqiq edilmiş bu qəbrin və analoji avadanlıq vermiş başqa qəbirlərin dövrünü dəqiqləşdirməyə imkan yaradır. Beləliklə, Yaloylutəpənin 3 №-li torpaq qəbri Ö.Ş.İsmizadənin müəyyənləşdirdiyi kimi, e.ə. III-I əsrlərə deyil (baxın: 9, s. 72), ən geci e. II əsrinin ikinci yarısına və bəlkə də, II əsrin sonu - III əsrin əvvəllərinə aid edilə bilər. Avadanlığının tərkibində piramida formasında düzülmüş üç kürəcikli qızıl sırğalar olan 1 və 3 №-li Yaloylutəpə qəbirləri A.Ə.Qaraəhmədovanın da diqqətini cəlb etmiş və o həmin sırğaları müqayisəli təhlil edərək onların Qafqaz Albaniyasına eranın ilk əsrlərində Romanın Cənubi Qafqazla qismən genişlənən iqtisadi-siyasi əlaqələri nəticəsində gətirildiyini (10, s. 275), belə sırğalardan Albaniyada e.ə. I - e. III əsrlərində istifadə edildiyini göstərmişdir (10, s. 274). Təsvir etdiyimiz minalı, cəftəli sancaq piramida formasında düzülmüş üç kürrəcikli sırğaların Albaniyaya gətirilməsi tarixini dəqiqləşdirir. Bu tarixi II əsrin ikinci yarısı - III əsrin əvvəlləri çərçivəsində məhdudlaşdırmağa əsas vardır. Həmin tarix Yaloylutəpə abidələrinin xronologiyasının son mərhələsi hesab edilə bilər.

Mingəçevirin erkən katakomba qəbirlərinin birindən əyməsinin üstü minalı gümüş sancaq (tablo I, 10) tapılmışdır (4, s. 67, şəkil 27, 4). A.K.Ambroz bu sancağı təsnifatındakı yeddinci qrupun müxtəlif sancaqlar tipinə daxil etmiş və belə sancaqların oxşarlarının Pantikapeydən tapıldığını göstərmişdir (3, s. 30). Çox güman ki, həmin sancaq Albaniyaya e. II əsrinin ikinci yarısında gətirilmişdir.

Mingəçevirin erkən katakomba qəbirlərinin birindən göstərdiyimiz dövrə və tipə aid, əyməsinin üstündə xaçvari naxış cızılmış minalı sancaq da tapılmışdır (4, s. 70, şəkil 29,19). Enli əyməsi üzərində naxış cızılaraq minalanmış sancaqların bir yaxşı nümunəsi də (Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 1963-cü il çöl-qeyd kitabı, № 1232) qədim Şamaxı şəhərinin nekropolunda tədqiq olunmuş 34 №- li torpaq qəbrindən tapılmışdır (tablo I, 8).

A.K.Ambrozun təsnifatında belə sancaqlar yeddinci qrupun ikinci tipinə daxil edilmişdir (3, s. 29). Enli, dördkünc əyməsi olan həmin sancaqlar e. II əsrinin ikinci yarısına - III əsrin əvvəllərinə aid olunur. Şamaxıdan tapılmış sancağın əyməsinin üzəri cızma naxışlıdır. Naxışlar açıq qəhvəyi rənglə doldurulduqdan sonra üzərinə şəffaf mina təbəqəsi çəkilmişdir. Bu sancağın da əyməsinin ortasına dördkünc lövhə qaynaq edilmişdir. Lövhənin üzərində naxışlar cızılmış, rənglə doldurulduqdan sonra minalanmışdır. Üstü naxışlı və minalı Şamaxı sancağının tam analoji nümunələri Olviyanın II əsrə aid qəbrində və Gürcüstanın Bori kəndi yaxınlığında tapılmışdır (3, s. 29).

Mingəçevirdə və qədim Şamaxıda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində 15-ə qədər üstü minalı döş sancaqları da tapılmışdır. Bu sancaqlar əsas lövhəsinin formasına görə 4 qrupa (dairəvi, romb, düzbucaq və trapesiya) bölünür. Döş sancaqları arasında dairəvi lövhə formalı əsası olan nümunələrə daha çox təsadüf edilmişdir. Bu sancaqların 7 ədədi Mingəçevirdən (5, s. 14), biri isə qədim Şamaxı nekropolunun 34 №-li torpaq qəbrindən tapılmışdır (Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 1963-cü il çöl-qeyd kitabı, № 1240). Bu qrupa daxil olan sancaqlar bir-birindən ölçülərinə və formalarının ayrı-ayrı əlamətlərinə görə fərqlənirlər. Həmin sancaqların hamısı tuncdan tökülmüşdür, arxa tərəfində paltara sancmaqdan ötrü cəftəsi vardır. Cəftənin dayaqları tuncdan, iynəsi isə dəmirdəndir. Belə sancaqların lövhəsini bəzi hallarda çevrə boyu kiçik dairəciklər bəzəyir. Şamaxıdan tapılmış sancağın dairəvi lövhəsinin ortasında çıxıq vardır (tablo II, 2). Lövhənin səthi dairələrlə üç zolağa bölünmüşdür. Hər zolaq bir cərgə nöqtələrlə bəzədildikdən sonra mərkəzdəki zolaq ağ, ikinci zolaq qırmızı, üçüncüsü isə tünd mavi boya ilə örtülmüş və üzərinə şəffaf mina qatı çəkilmişdir.

Qədim Şamaxı şəhərinin nekropolunda tədqiq edilmiş 34 №-li torpaq qəbrinin avadanlığı zəngin olmuşdur. Sancaqlardan başqa buradan 9 ədəd gil qab (bardaq, sərnic, kasa, çölmək və digər formalı qablar), gümüş cam, dəmir bıçaq, qızıl üzük, sırğa, bilərzik, pasta və mineral daşlardan müxtəlif muncuqlar, gümüş asma əldə edilmişdir (Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 1963-cü il çöl-qeyd kitabı, № 1227-1246). Beləliklə, avadanlığı tərkibindəki 3 sancaq, o cümlədən, minalı döş sancağı əsasında qədim Şamaxının 34 №-li torpaq qəbrini tərəddüd etmədən II-III əsrlərə aid etmək olar. Bu isə öz növbəsində tədqiq edilmiş oxşar avadanlıqlı onlarla qəbrin dövrünü müəyyənləşdirmək üçün zəmin yaratmış olur.

Formaca Şamaxı sancağına çox oxşar bir nümunə (tablo II, 1) Mingəçevirin küp qəbirlərindən birində aşkar edilmişdir (2, s. 242, tablo V,

7). Həmin sancağın səthi cızılmış çevrələrlə 4 zolağa bölünmüşdür. Birinci (mərkəzi) və üçüncü zolaqlar ağ damalara bölünmüş, ikinci və dördüncü zolaqlar isə bir-birini əvəzləyən müxtəlif rənglərlə örtüldükdən sonra lövhənin səthinə şəffaf mina qatı çəkilmişdir. Şamaxı sancağında olduğu kimi bu sancağın da dairəvi lövhəsinin ortasında çıxıq vardır. Belə döş sancaqlarının ən yaxşı nümunələri Şimali Osetiyada, Qara dəniz sahilindəki antik şəhərlər - Pantikapey və Olviya xarabalıqlarında, Ukraynanın Çerkassı vilayətinin Leplyavo kəndi yaxınlığında aparılan qazıntılar zamanı tapılmışdır (3, s. 32).

Lövhəsinin ətrafına, çevrə boyu xırda dairəciklər qaynaq edilmiş daha bir döş sancağı Mingəçevirin II-III əsrlərə aid taxta qutu qəbrindən tapılmışdır (tablo II, 3). Həmin sancağın da əsas dairəvi lövhəsinin ortasında yuxarıda təsvirini verdiyimiz nümunələrdə olduğu kimi çıxıq vardır. Sancağın səthi bir neçə zolağa bölünmüş və müxtəlif rənglərlə doldurulduqdan sonra üzəri şəffaf mina ilə örtülmüşdür. Bu sancağa oxşar nümunələr də Şimali Osetiyadan məlumdur (3, s. 33).

Digər qrupu təşkil edən romb formalı sancaqlardan ikisi (tablo II, 4, 5) Mingəçevirin katakomba qəbirlərindən (4, şəkil 27, 13), üçüncüsü isə qədim Şamaxının nekropolunda tədqiq edilmiş torpaq qəbirlərinin birindən üzə çıxarılmışdır (tablo II, 6). Mingəçevir döş sancaqlarından birinin lövhəsinin iti bucaqlı hər ucuna üç, kor bucaqlı hər ucuna isə bir dairəcik qaynaq edilmişdir. Sancağın səthi kənarı boyunca cızma xətli haşiyəsi olan ağ zolaqla əhatələnmişdir. Bu çərçivənin içərisindəki sahə cızma xətlərlə romb formalı xanalara bölünmüş və həmin xanalar bir-birini əvəz edən dörd rənglə doldurulduqdan sonra üzərinə şəffaf mina çəkilmişdir. Mingəçevirdən tapılmış digər sancaq elmi ədəbiyyatda dəfələrlə təqdim edildiyi üçün, təkrar olmasın deyə, onun təsvirinə ehtiyac duymuruq. Şamaxıdan tapılmış romb formalı döş sancağı nisbətən mürəkkəb quruluşludur. Sancağın əsasını üç romb təşkil edir. Onlardan irisi mərkəzdə, digər ikisi isə uclarda yerləşir. Kiçik rombların hər üç küncünə lövhəciklər qaynaq edilmişdir. Onların səthi ağ maddə ilə doldurulmuş və sarımtıl rənglə hərəsində üç dairəcik çəkildikdən sonra şəffaf mina ilə örtülmüşdür. Mərkəzdəki iri rombun səthi çıxıntılarla üç bölməyə ayrılmışdır. Ortadakı sahə ağ maddə ilə doldurulduqdan və kiçik romblara qovuşan hər iki tərəfinə sarımtıl rənglə üç dairəcik çəkildikdən sonra üzəri şəffaf mina ilə örtülmüşdür. Kənar bölmələr bir qədər tünd rənglə doldurularaq minalanmışdır.

Qeyd edilən Şamaxı sancağı ilk dəfə təsvir edildiyi üçün sancağın aşkar edildiyi qəbir və onun avadanlığının üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik. Torpaq qəbri (№ 32) 4, 5 m dərinlikdə yerləşirdi. Qəbir çalası qədim Şamaxının mədəni təbəqəsinin alt qatını kəsirdi və xam torpaqda daha 2 metrə qədər dərinləşdirilmişdi. Qəbir kamerasında sağ böyrü üstündə, bükülü vəziyyətdə, kəlləsi şərqə istiqamətləndirilmiş bir skelet qeydə alınmışdır. Onun ayaq tərəfindən beş gil qab tapılmışdır. Ağır torpaq qatının təzyiqindən qabların əksəriyyəti əzilmişdir. Buna görə də onların hamısının formasını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Yalnız bəzi qırıqların qara gilli çölməyə məxsus olduğu sezilir. Yaxşı qorunub saxlanılmış qablardan biri geniş ağzı, onun səviyyəsində lüləyi, ağzından bir qədər yuxarı qaldırılmış qulpu olan qara gilli çıraq və ikincisi üstü cilalanmış, ağzının kənarı 2 sm enində dik qaldırılmış çəhrayı gilli xeyrədir. Skeletin kəlləsi tərəfdə də 2 ədəd gil qab aşkar edilmişdir. Onlardan biri əzilmiş, ikincisinin isə yalnız ağzının kənarı qırılmışdır. Bu cilalanmış, kürə formalı gövdəsi, ağzından bir qədər yuxarı qaldırılmış tək qulpu olan çəhrayı gilli qabdır. Saxsı qabların arasında xeyli miqdarda heyvan və quş sümükləri qeydə alınmışdır. Gil qablardan başqa qəbirdən yumurtavari qrafin formalı kiçik gövdəsi və uzun silindr formalı boğazı olan şüşə kolba da tapılmışdır. Qəbir avadanlığının tərkibinə bəzək əşyaları da daxildir. Bunlar iki ədəd döş sancağı, tuncdan tökülmüş xoruz fiqurlu asma, tunc zəng, bilərzik, dəmir asma və üzük, müxtəlif materiallardan düzəldilmiş muncuqlardan ibarətdir. Sancaqlardan birinin təsvirini yuxarıda verdik. Qəbirdən tapılmış ikinci sancaq qartal fiqurludur (Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 1963-cü il çöl-qeyd kitabı, № 1154). Sancağın əsasını budağın üstündə başını arxaya çevirərək dayanmış qartalın yan tərəfdən əksi təşkil edir (tablo II, 7). Sancaq əsasən tuncdan tökülmüşdür. Arxa tərəfindəki cəftəsinin dayaqları tuncdan, iynəsi isə dəmirdən hazırlanmışdır. Qartalın göz yuvası çökək olmaqla başı, dimdiyi, lələkləri və başqa hissələri dəqiq və real təsvir edilmişdir. Həmin təsvirin üzərinə digər sancaqlar kimi mina deyil, nazik qızıl təbəqə çəkilmişdir. Beləliklə, bu sancaq bəzədilmə üslubuna və materialına görə başqalarından seçilir, lakin onlarla həmdövr və eyni mənşəlidir. A.K.Ambroz heyvan və quş fiqurlu sancaqları öz təsnifatının 8-ci qrupunun beşinci tipinə aid edir və onların e. II əsrində qədim Romanın əyalətlərində istehsal edildiyini göstərir (3, s. 34). Quş təsvirli döş sancaqları Xersones və Pantikapey abidələrindən də məlumdur (3, s. 35). Beləliklə, sancaqlar əsasında qədim Şamaxı nekro-

polundakı 32 №-li torpaq qəbrini və onun avadanlığına daxil olan digər əşyaları II - III əsrlərə aid etmək olar.

Dördkünc formalı minalı döş sancaqlarının iki nümunəsi Mingəçevirdən tapılmışdır. Onların yuxarı hissəsi ilan təsviri ilə tamamlanır. Rəngli səthi sarı nöqtələrlə bəzədilmiş həmin sancaqların üzərinə şəffaf mina çəkilmişdir (5, s. 14).

Mingəçevirdən trapesiya formalı sancaq da məlumdur. Həmin sancağın aşağı hissəsi balıq pulunu xatırladan çıxıntılarla bəzədilmiş, yuxarısı isə yarımdairəvi çıxıqla tamamlanır. Sancağın üstü ağ, qırmızı və mavi rənglərlə boyanmış və üzərinə şəffaf mina çəkilmişdir.

Ümumiyyətlə, minalı döş sancaqları II-III əsrlərdə qədim Romanın qərb əyalətlərində və Pannoniyada istehsal edilərək, buralardan şimal və şərq istiqamətlərində yayılmışdır. Qafqaz bölgəsində minalı döş sancaqları daha çox onun şimal hissəsində, Kamunta və Kumbulta qəbir abidələrindən (3, s. 32), Qara dəniz sahillərində isə Olviya, Xersones, Pantikapey və başqa bu kimi abidələrdən tapılmışdır. Belə sancaqlar Mərkəzi və Şərqi Avropada, o cümlədən, Macarıstanda da geniş yayılmışdı.

Yuxarıda təsvir etdiklərimizlə Azərbaycan ərazisindən məlum olan sancaqların siyahısı bitmir. Bəzi sancaqların hələ nəşr edilməməsi və onların böyük bir qrupunun kompleksdən kənar şəkildə nəşri həmin sancaqlardan müvafiq məsələlərin həllində istifadə olunmasını çətinləşdirir. Buna görə də biz məlum komplekslərə daxil olan sancaqları ümumiləşdirərək bəzi xronoloji məsələlərə toxunmaqla kifayətləndik. Göstərdiklərimizdən aydın olur ki, bu sancaqların iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyətlə bağlı məsələlərin şərhində və hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı maddi-mədəniyyət nümunələrinin, abidə və komplekslərinin dövrünün müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Təsvir və təhlil etdiyimiz sancaqlar əsasən gətirilmədir. Bunlar qədim Romada və ya onun əyalətlərində I-III əsrlərdə istehsal edilmiş, iqtisadi və siyasi əlaqələr nəticəsində Albaniyaya ixrac edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qazıyev S.M., Aslanov Q.M. İki küp qəbri haqqında / AMM, II cild. Bakı, 1951, s.201-210.
2. Nərimanov İ.H., Aslanov Q.M. Mingəçevirin bir qrup qəbir abidələri haqqında / AMM, IV cild. Bakı, 1962, s. 217-249.
3. Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР. II в. до н.э. - IV в.н.э. Свод археологических источников, выпуск Д 1-30. Москва, 1966.

4. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура / КСИИМК, выпуск 60. Москва, 1955, с. 63-72.
5. Асланов Г.М. Материальная культура Мингечаура I - VII вв. (на основе археологии катакомбных погребений). Автореферат кандидатской диссертации. Баку, 1963.
6. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
7. Голубкина Т.И. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г. // Известия АН Азербайджанской ССР, серия общественных наук, 1959, № 1, с. 17-38.
8. Ионе Г.И. Мингечаурские кувшинные погребения с оружием / КСИИМК, выпуск 60. Москва, 1955, с. 54-62.
9. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956.
10. Карахмедова А.А. Об одном типе серег из Кавказской Албании // СА, 1974, № 4, с. 271-275.

ON THE ROLE OF ANTIQUE FIBULES IN DEFINIG THE CHRONOLOGY OF FUNERAL MONUMENTS OF CAUCASUS ALBANIA

Jabbar A. Khalilov

Summary

Keywords: Albania, burial, fibul, chronology.

As a result of archaeological researches of European monuments the rich collection of antique fibuls have been revealed. The majority of them were comparatively defined exactly at that time. Some of fibuls have been found in burial grounds of the Caucasus Albania. Based on above mentioned fibuls the chronology of funerals of Caucasus Albania is still being defined.

РОЛЬ АНТИЧНЫХ ФИБУЛ В УСТАНОВЛЕНИИ ХРОНОЛОГИИ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Джаббар А. Халилов

Резюме

Ключевые слова: Албания, погребение, фибулы, хронология.

В результате археологических исследований европейских памятников выявлена богатая коллекция античных фибул. Многие из них в свое время были сравнительно точно датированы. Ряд фибул из этой серии был зафиксирован также в могильниках Кавказской Албании. В статье на основе этих фибул уточняется хронология соответствующих погребений Кавказской Албании.

Tablo I

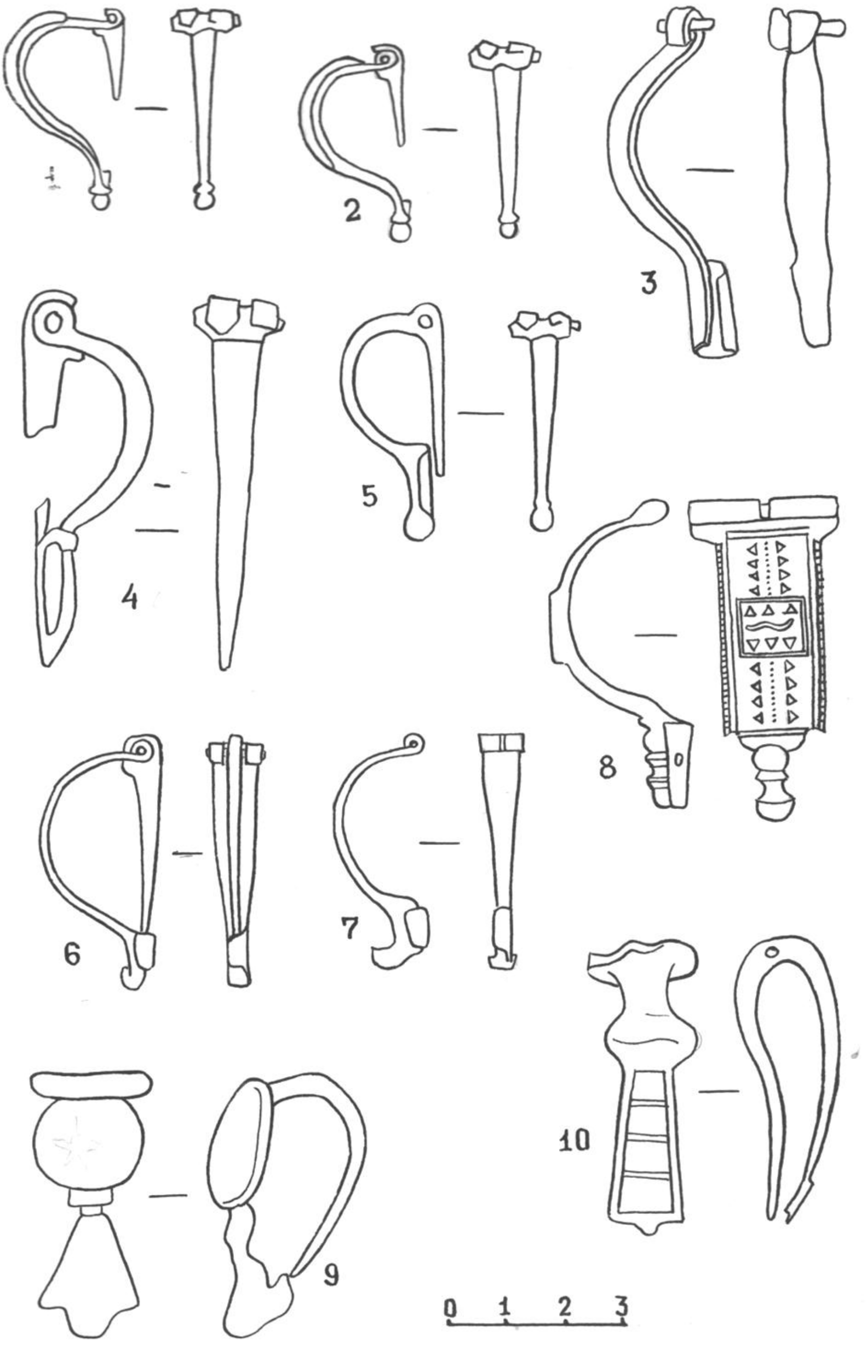

Tablo II

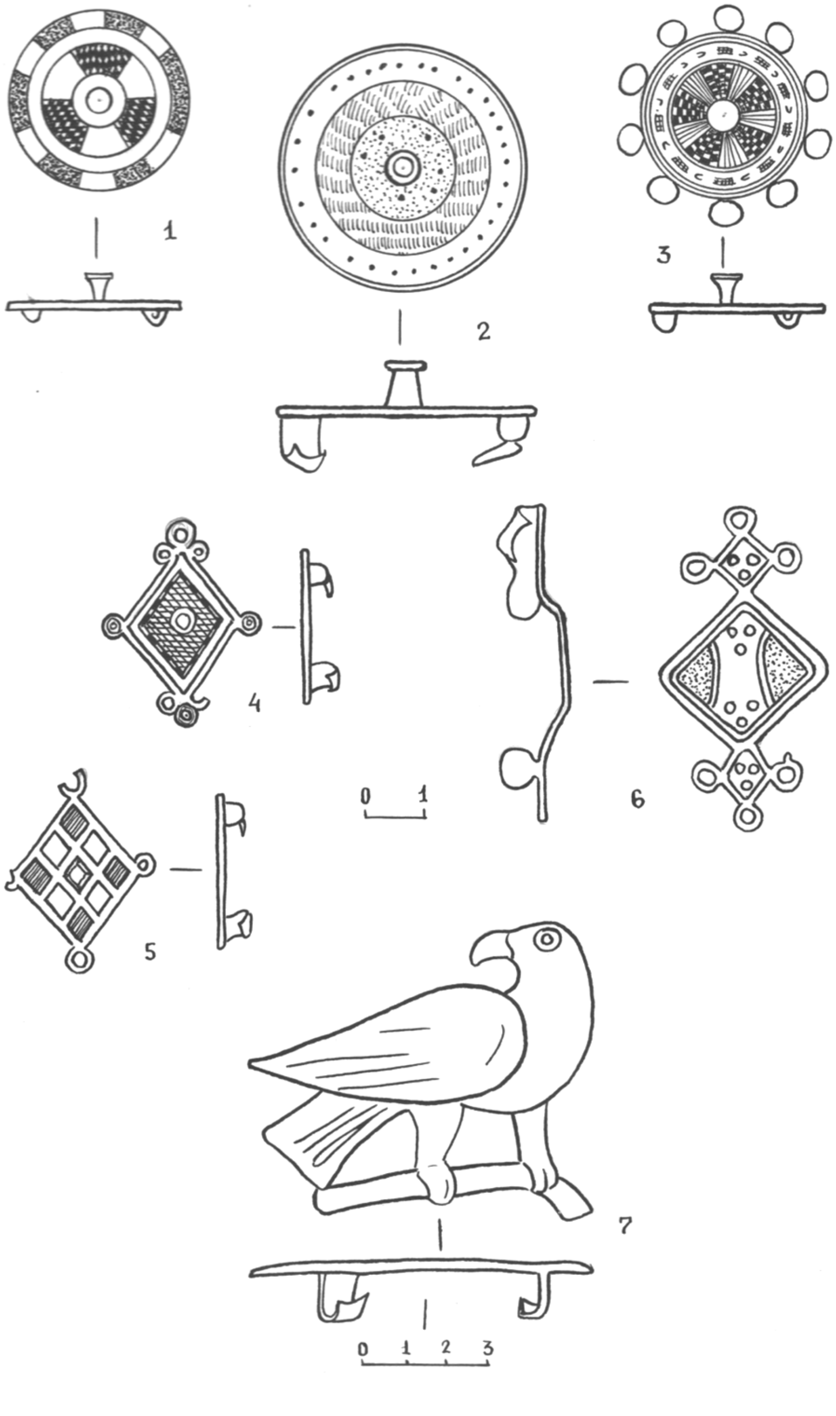

МОТИВЫ ОРНАМЕНТА КУРА - АРАКССКОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕВЕРО - ВОСТОЧНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Деюш Мусаев
(Институт Археологии и Этнографии НАНА)
m.timur78@gmail.com

Ключевые слова: **Кура-Араксская культура, мотивы орнамента, керамические сосуды**

История изучения Кура – Араксской культуры в Северо – Восточном Азербайджане связана с именем Дж. А. Халилова. Под его руководством в 70 гг. XX в. была создана археологическая экспедиция «Свод Археологических памятников Азербайджана». Данная экспедиция открыла и обследовала ряд памятников в Хачмазском, Губинском, Гусарском, Дивичинском (ныне Шабранском) районах. С 1983 г. Начались широкомасштабные археологические раскопки на поселении Серкертепе, а с 2012 на поселении Моллабурхантепе. В результате раскопок выявлен великолепный археологический материал, относящийся к эпохе ранней бронзы.

Мотивы орнамента в Кура – Араксской культуре, видимо, имели двоякое значение: культово - духовное и отражающую хозяйственную жизнь древних племен. В значительной степени смысл узоров и изображений связан и с окружающим человека природой. С изменениями, происходившими в обществе, меняются и мотивы орнамента и даже их количество. Рассматривая Кура – Араксскую культуру с IV тыс. до н.э. и до III тыс. до н.э. по строительным горизонтам, мы можем наблюдать эти изменения. Особого расцвета орнаментация (особенно на керамической посуде) достигает в период конца IV - начала III тыс. до н.э. В IV тыс. до н.э. орнамент на сосудах очень незначителен, в конце III тыс. до н.э. он примитивный, и в основном, однообразный. Это, видимо, связано прежде всего с большими изменениями, происходившими в обществе и прежде всего, переходом от земледелия к скотоводству. Однако, в период средней бронзы вновь возрождаются новые мотивы орнамента и качество керамики, что связано уже с новой культурой.

Большая часть орнамента представлена на керамических сосудах и предметах и лишь единицы на кости, камне и во внутри помещения.

Глиняные сосуды в зависимости от типологических признаков и функциональных назначений разделены на несколько разновидностей. Метод орнаментации – налепной, вдавленный, нарезной, или в сочетаниях.

Мотив орнамента часто зависел от типа сосудов и он не повторялся на посуде другого типа. Однако отдельные мотивы имеют место и на разных сосудах.

В зависимости от типологических признаков и функционального назначения глиняные посуды подразделены на несколько разновидностей.

Особый интерес представляют два фрагмента крупных керамических сосудов, датируемые III тыс. до н.э.

Аналогии первому фрагменту мы не имеем. Начиная с плечика фрагмент покрыт орнаментом, выполненным методом вдавливания. В начале, в верхней части проходят три пояса насечек чередующимися горизонтальными и вертикальными парами. По нижней линией нанесен орнамент в виде трехступенчатой пирамиды – зиккурата. Внутри пирамиды нанесен орнамент – острый угол, который также орнаментирован насечками. Внешняя и внутренняя сторона пирамиды обрамлены точечными вдавлениями. Слева и справа от пирамиды нанесены по две пары треугольной бахромы. Качество керамики высокое, цвет розовый (табл. I, рис. 1).

Второй фрагмент на плечике имеет два параллельных пояска, от них опускаются линии, заканчивающиеся крючком. Все линии украшены точечными вдавлениями (табл. I, рис. 2).

Кувшины больших размеров снабжены двумя, иногда тремя ручками лентовидной или петлевидной формы, основания которых заканчиваются замкнутым валиком. Значение данных ручек имеет больше функций декора, и напоминает морду животного – коровы или быка. Орнамент на этих кувшинах довольно разнообразный, поэтому рассмотрим каждый орнамент в отдельности. Первый кувшин в широкой части корпуса орнаментирован двумя параллельными линиями, исполненными методом вдавливания. Пространство между поясами орнаментировано косыми, по четыре пары, длинными насечками. На уровне ручек, по всему корпусу, нанесен арочный орнамент, состоящий из четырех пар.

Дугообразные арки предположительно можно интерпретировать в качестве серпа или воды, волны, а насечки как показатель ведение учета. На фрагменте следующего сосуда налепным методом изображены рога животного, подобный орнамент представлен и на очажной подставке. Многие археологи склонны к тому, что данный мотив орнамента характеризует животноводство и культ быка (4, с. 135). Это подтверждает фрагмент, где изображена лошадь. Отметим и два орнамента в виде подковы и незамкнутого овала. Орнаменты в виде полумесяца и круга, видимо, означают небесные светила, отражая религиозные представления древних людей (табл. I, рис. 2-8).

В крупных сосудах могли хранить зерно, молоко, то есть они имели чисто хозяйственное значение. Отличительной чертой орнамента этого типа сосудов – кувшинов является то, что этот орнамент, в основном, исполнен налепным методом (1, с. 35).

Появление больших сосудов для хранения сыпучих продуктов и жидкостей является важным показателем сложившегося оседло- земледельческого уклада жизни. Забота о длительном хранении пищевых продуктов становится важнейшей чертой быта.

В отдельную группу мы выделили котлы. Орнамент на котлах очень разнообразен. По форме котлы имеют биконическую форму, вздутый в средней части корпус, небольшое узкое дно и как правило ребристый уступ в верхней части сосуда.

У котлов более позднего периода корпус обмазан жидкой глиной, он отделяется от горла уступом. На уступ нанесен налепной поясок или короткая лента с защипами, насечками или точечными вдавлениями. Данный орнамент встречается очень часто и повсеместно (2, рис. 44- № 64,67; 3,с. 188). Отдельные ручки также имеют форму декора – держатели роговидной формы.

Отдельные котлы имеют более сложный орнамент, да и качество посуды более высокое, поверхность их тщательно залощена. Одни из них в средней части имеют параллельный поясок. Над пояском нанесены косые линии (влево и вправо). Под пояском нанесен орнамент – парные дугообразные линии.

Другой фрагмент котла отличается тем, что сосуд разделен на четыре части парными поясками, проходящими по всему корпусу. Над верхней линией нанесены длинные, косые, парные линии, а над ниж-

ней линией по три пары наклонные друг к другу линии, а также глубокие точечные вдавления (табл.II, рис. 3,4).

Один из котлов на корпусе имеет зигзагообразные линии, которые сверху и снизу ограничены врезными поясами. В результате раскопок в Моллабурхантепе в 2013 г. здесь был найден фрагмент котла, который орнаментирован колосом пшеницы или ячменя. Этот орнамент еще раз подтверждает, что основным видом хозяйства в данной зоне являлось земледелие. Отдельные котлы орнаментированы фестонами из гроздей винограда.

Миски с внутренним бортиком – это одна из характерных видов керамики эпохи ранней бронзы Северо – Восточного Азербайджана и всего Восточного Кавказа (3, с. 187). Орнамент у этой посуды встречается крайне редко. На одном из фрагментов миски с внешней стороны нанесен врезной орнамент – четыре параллельно горизонтальных линий, затем четыре ломанных линий, затем вновь параллельные линии. Подобный орнамент (ломанные параллельные линии) зафиксирован на наскальных изображениях Гобустана. Отдельные ручки орнаментированы врезными, ломанными линиями, образующими остроугольники. Две ручки имеют форму из трех ребристых уступов.

Отличительной чертой орнамента кубков являются шишкообразные налепы с двух сторон. Иногда эти налепы слева и справа имеют «глазки» - точечные вдавления или обрамлены дугообразными арками. Из этой группы выделяются «двухэтажный» кубок с двумя парными волнистыми линиями и кубок с семью ломанными линиями.

Возвращаясь к орнаментированным ручкам, отметим спиральный орнамент, нанесенный по всей ручке и петлевидную ручку, оканчивающуюся сердцевидным налепом (табл. II, рис. 6).

«Визитной карточкой» керамики Северо – Восточного Азербайджана являются вазы (фруктовницы) на колоколовидном поддоне. Исходя из раскопок, вазы на высокой ножке мы датируем III тыс. до н.э. Вазы другого типа относятся к более древнему периоду. Все вазы на ножке богато орнаментированы. Орнамент врезной и наносился только на ножку и поддон. На поддоне, как правило, имеются два круглых отверстия. Отдельные ножки имеют две, три, пять ступеней. Многие ножки опоясаны от шести до двенадцати поясами, волнистыми, ломанными или дугообразными линиями, точечными вдавлениями (табл. II, рис.8; табл.III, рис.3).

Орнамент на «курильницах» идентичен орнаментам на вазах – это врезные, параллельные и волнистые линии (табл. III, рис. 4).

Орнамент на кости представлен на двух предметах. Это рисунок сетки на иголке и врезные круги с точкой посередине на предмете в виде крючка (табл. III, рис. 6,7).

Для совершения религиозных обрядов строили специальные культовые помещения. Стена культового помещения изнутри была украшена оттисками лентовидной формы шириной 10 см, длиной от 0,5 м до 1,5 м. В верхней северной части стены находился оттиск круглой формы диаметром 5 см с выступающим из него шипом.

Суммируя мотивы орнамента, можно с уверенностью отметить, что они отражали духовную культуру, хозяйственную жизнь и окружающую природу племен Кура – Араксской культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мусаев Д.Л. Серкертепе – поселение эпохи ранней бронзы. Баку, 2006.
2. Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. И. Древние культуры Южного Кавказа (V – III тыс. до н.э.). Ленинград, 1970.
3. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975.
4. Исмаилзаде Г. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.

ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCANDA KÜR-ARAZ MƏDƏNİYYƏTİNİN NAXIŞ MOTİVLƏRİ

Döyüş Musayev

Xülasə

Açar sözlər: Kür-Araz mədəniyyəti, ornament, saxsı qablar.

Kür-Araz mədəniyyətində naxış motivləri təsərrüfat həyatını və təbiəti əks etdirən mənəvi əhəmiyyət daşıyırdı. Naxışların əksər hissəsi keramikada və yalnız cüzi hissəsi sümükdə, daşda və tikililərin daxilində təsvir edilmişdir.

Ornamentlərlə bəzəmə üsulları yapma, basma, cızma və ya qarışıq olur.

Naxış motivi çox halda qabların tipindən asılı olurdu. Belə ki, iri qabların üzərində naxışlar buynuz, halqa, aypara şəklində çəkilmişdir. Bu qrupda nöqtəli batıqlar və saçaqlı, üç pilləli piramida şəklində naxış seçilir. Bəzi qabların üzərində "göz", sünbül, qırıq xəttlərdən ibarət naxışlar vardır, xüsusilə də, meyvə qablarının ayaqcıqları naxışla "bəzədilmişdir".

Sərkərtəpə yaşayış məskənindəki ayin otağının divarı daxildən zolaq (lent) formalı basma naxışla bəzədilmişdir.

Naxış motivləri haqqında fikirləri yekunlaşdıraraq demək olar ki, onlar mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat həyatını və ətraf təbiəti əks etdirmişlər.

ORNAMENT MOTIFS OF KURA–ARAXES CULTURE OF NORTHEAST AZERBAIJAN

Doyush Musayev

Summary

Keywords: Kura–Araxes culture, ornament, pottery.

The article is dedicated to ornament motifs of Kura–Araxes culture reflected the nature and economical life of northeast Azerbaijan. The majority of ornaments are made on ceramics and only few of them were imaged on bones, stones and inside the constructions as well. The ornament reflected not only nature, economical life and agriculture but also the spiritual life.

Таблица I

1

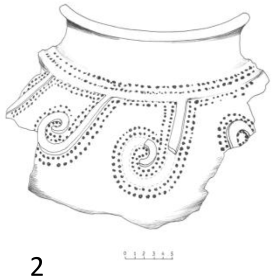

2

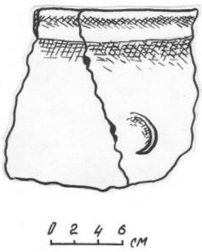

3

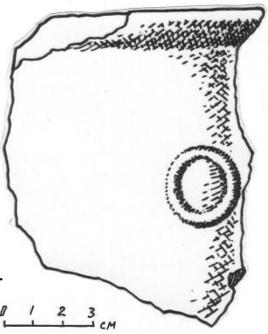

4

5

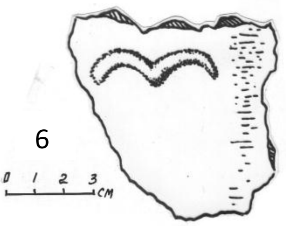

6

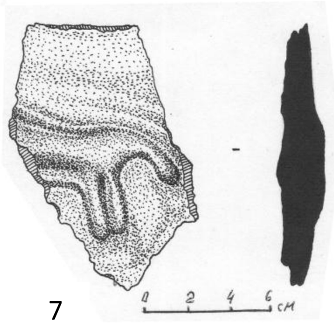

7

8

Таблица II

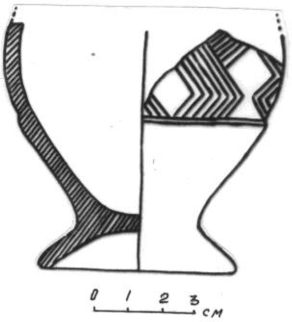

1

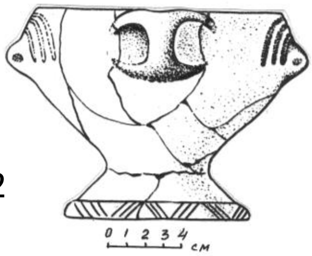

2

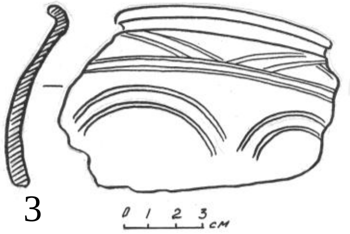

3

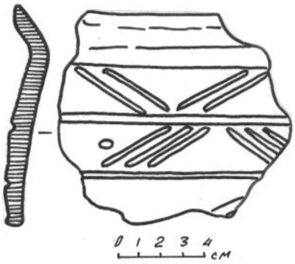

4

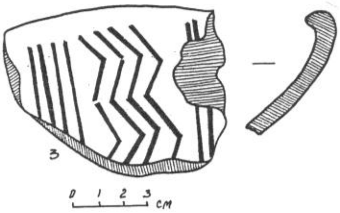

5

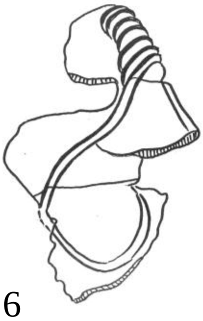

6

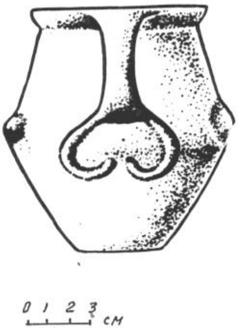

7

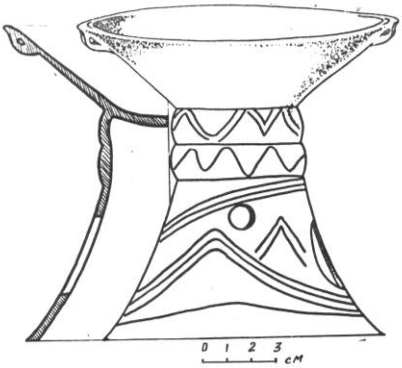

8

Таблица III

1

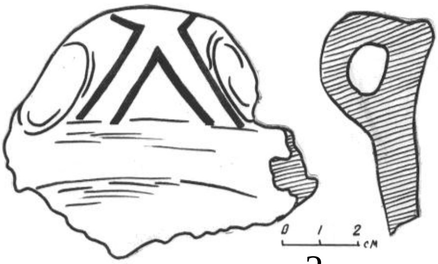

2

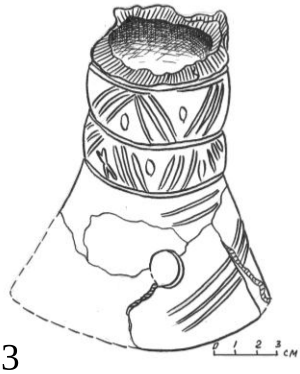

3

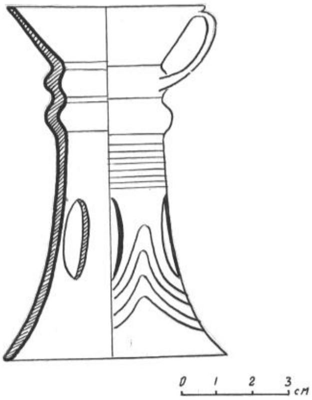

4

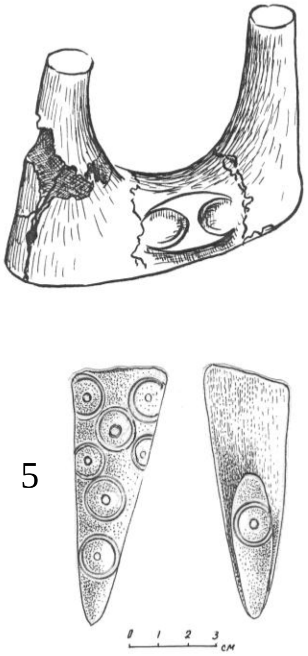

5

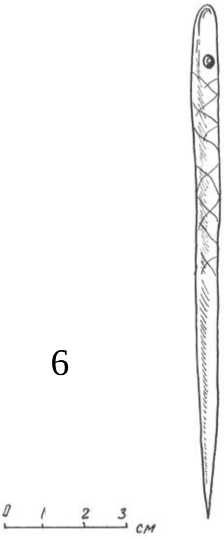

6

STRABON "AYNİANA"SININ AXTARIŞINDA

Təvəkkül Əliyev
(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya Institutu)
tavakkul55@yahoo.com

Açar sözlər: Albaniya şəhərləri, Strabon, Uti vilayəti, Ayniana, Qalatəpə şəhər məskəni, nekropol.

Əhəməni, daha sonra Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının süqutundan sonra Azərbaycanın şimalında təşəkkül tapan Albaniya dövlətinin ərazisi Kür çayının həm sol, həm də sağ sahilində geniş əraziləri – Araz çayı ilə Dağıstanın cənubu arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Mənbələrdə qonşu ölkələrə – İberiya, Ermənistan və Atropatenaya nisbətən Albaniya ərazisinin daha sıx məskunlaşdığı, burada daha çox şəhər və digər yaşayış məskənlərinin olduğu göstərilir. Təkcə son 60 ildə Azərbaycanda, eləcə də qonşu Dağıstan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində alban tayfalarına məxsus onlarla yaşayış məskəni və qəbiristanlıq aşkar edilərək öyrənilmişdir. Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, Mil-Qarabağ bölgəsində Qaratəpə və Təzəkənd, Ağsu-İsmayıllı rayonlarında Mollaisaqlı, Nüydü və b. belə abidələrdəndir. Albaniyanın sosial, iqtisadi və mədəni həyatının ayrı-ayrı sahələrini işıqlandıran ona yaxın dəyərli monoqrafiya (K.V.Trever, C.Ə.Xəlilov, İ.A.Babayev, F.C.Məmmədova, F.L.Osmanov, A.B.Nuriyev və b.-nın əsərləri), yüzlərlə məqalə yazılmışdır. Bununla belə, Albaniya tarixində hələ də həllini gözləyən problemlər var. Məsələn, antik müəlliflərin adını çəkdiyi otuza yaxın alban şəhərinin böyük əksəriyyətinin yeri müəyyənləşdirilməmiş qalır. Buna görə də, Azərbaycanda antik dövrə aid hər hansı bir şəhər yerinin aşkar olunub tədqiqata cəlb edilməsi elmi ictimaiyyətin marağına səbəb olur. Son illər diqqət çəkən belə abidələrdən biri də Qalatəpə adlı antik və orta əsr şəhər yeridir.

Qalatəpə Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndi yaxınlığında, Qarqarçayla qədim Gavurarxın kəsişdiyi strateji əhəmiyyətli təbii yüksəkliyin üzərində yerləşir. Təpənin şimal tərəfdən hündürlüyü 20 metrə çatır. Azərbaycan ərazisində qədim suvarma sistemlərindən biri olan Gavurarx burada Qarqarçayla kəsişir. Yuxarı və aşağı hissədən ibarət olan şəhər məskəninin ümumi sahəsi 26 hektara yaxındır. Bu ərazi antik və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Uti (Vitiya) vilayətinə daxil idi. Strabon "Coğrafiya" əsərində bu vilayətdə yerləşmiş iki şəhərin adını çəkir: Ayniana (yaxud Enian)

və Anariaka. O, yazır: "...aynianlar Utiyada hasarlı şəhər salmışlar, o şəhərin adı Aynianadır, deyirlər, burada yunan silahı, mis qablar və qəbirlər göstərirlər; burada Anariaka şəhəri də vardır, o şəhərdə, deyirlər, yatanların qeybdən xəbər verən məbədini göstərirlər" (Strabo, XI, 7). Bu sözlərdən sonra Strabon e.ə. 283-282 -ci illərdə Xəzər dənizinin tədqiqi üzrə ilk ekspedisiya təşkil etmiş Selevki sərkərdəsi Patrokla istinad edir (6, s.24). Buradan isə belə qənaətə gəlmək olar ki, Ayniana – Enian ən azı hələ e.ə. III əsrin başlanğıcında bir şəhər kimi mövcud idi.

Enian haqqında bəhs edən R.S.Məlikov bu şəhərin xan və ya xanxani adlı alban tayfaları tərəfindən inşa olunması ehtimalını irəli sürür (11, s.124-125). K.V.Trever isə yazır ki, Enian əslində Xanxan adlanmış və bu şəhər əvvəllər Albaniyanın Uti, sonralar isə Paytakaran vilayətinin tərkibində olmuşdur (14, s.143). Mənbələri təhlil edən Z.İ.Yampolski Enianı qədim Azərbaycan şəhəri kimi səciyyələndirmiş və gələcək arxeoloji tədqiqatlar zamanı bu yaşayış məskəninin yerinin tapılmasının zəruriliyini bildirmişdir.

IX-X əsr ərəb müəlliflərinin (Kufi, İstəxri, İbn Hövqəl, Müqəddəsi) əsərlərində Ayniana – Enian şəhər adına yeni formada – "Yunan" şəklində rast gəlinir (1, s. 91, 114, 136). Monqol işğalı ərəfəsində Azərbaycanda olan və buradakı yaşayış məntəqələrinin adlarını sadalayan Yaqut əl-Həməvi qeyd edir ki, Yunan Bərdənin yeddi fərsəxliyində olan bir yerdir və ondan Beyləqana qədər də yeddi fərsəx məsafə vardır (9, VIII, 531). Bəhs etdiyimiz Qalatəpə şəhər məskəni də məhz bu koordinatlara uyğun gəlir.

Şuşa realnı məktəbinin müəllimi E.Resler hələ 1897-ci ildə Qalatəpə ətrafında ilk kəşfiyyat işləri aparmış, Gavurarxın yatağında küp qəbirləri aşkara çıxarmışdır (8). 1927-ci ildə Ə.K.Ələkbərov küp qəbirlərini öyrənmək məqsədilə Qalatəpə şəhər xarabalığı yaxınlığında bir neçə qəbir açmışdır (5). XX əsrin ortalarında orta əsr Beyləqan şəhər xarabalığında – Örənqalada tədqiqat aparan alimlər (A.İessen, İ.Cəfərzadə və b.) Yunan şəhəri və onun lokalizəsilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Q.M.Əhmədov isə Qalatəpənin Mil düzündə az-çox şəhər xarabalığına bənzəyən yaşayış yeri olduğunu vurğulamış, onun Enian adlı şəhərin qalıqları olması haqda mülahizə yürütmüşdür (3, s.15). 1974-cü ildə isə F.L.Osmanov Qalatəpədə yoxlama şurfu qoymuş, burada dulus kürəsinin izlərinə və erkən orta əsr saxsı məmulatına rast gəlmişdir (13, s.23-27).

Qalatəpənin qədim və orta əsrlərdə mövcud olan və mənbələrdə müxtəlif adlarla tanınan şəhərin qalığı olub-olmadığını aydınlaşdırmaq üçün məqsədyönlü arxeoloji qazıntıların aparılması zərurəti çoxdan yaransa da,

bu işi reallaşdırmaq 2008-ci ildən etibarən mümkün olmuş, abidənin narınqala hissəsində qazıntı işlərinə başlanılmışdır (2, s.78-83). 2009-2013-ci illərdə 300 kv.m. sahədə qalınlığı 10 metrə yaxın olan mədəni təbəqə tədqiq edilmişdir. Abidənin 0,7 metrlik üst təbəqəsi IX-XIII əsrlərə aiddir. Burada aşkar olunan 6 x 4 m ölçülü otağın döşəməsi üzərinə gəc məhlulundan suvaq çəkilmişdir. Otağın cənub-qərb hissəsində 22 x 22 x 4,5 sm ölçülü bişmiş kərpiclərdən inşa olunan və gəc məhlulu ilə bir-birinə bərkidilən divarın bir hissəsi açılmışdır. Otağın cənub-şərq tərəfində isə ocaq qurğusu aşkar edilmişdir.

Qalatəpənin 0,7 - 6,4 m dərinlikdə açılan təbəqəsi antik və erkən orta əsrlərə aiddir. Bu təbəqədə çiy kərpiclərdən inşa edilmiş müşahidə qurğusu – bürcü olan qala divarına, kvadrat şəkilli (56 kv.m) böyük bir otağa, eni 1,5 m, uzunluğu isə 13 m-ə yaxın olan küçənin (dalanın) qalığına və başqa yardımçı tikililərin izlərinə rast gəlinmişdir. Tikintidə istifadə olunmuş çiy kərpiclərin ölçüləri çox böyükdür: 56-58 x 46-47 x 16-19 sm. Təkcə qazıntı sahəsində açılan divarların hörgüsündə 7000-dən atıq belə kərpic işlədilmişdir. Onlar bir-birinə palçıq məhlulla bənd olunmuşdur. Bu kompleks qədim Azərbaycanda gil kərpic memarlığının yüksək inkişafından xəbər verir.

“Böyük otaq” adlandırdığımız dördbucaqlı möhtəşəm tikilinin bünövrəsi abidənin 6,4 m dərinlikdə yerləşən mədəni təbəqəsində qoyulmuşdur. Bunu otağın cənub-qərb küncündə bünövrəyə qoyulan qalın divarlı iri təsərrüfat küpünün gövdə hissəsindən böyük bir qırıq da təsdiq edir. Həm otağın, həm də küçənin salamat qalmış divarlarının hündürlüyü 5,7 m-ə yaxındır. İki səviyyədə (2,0 m və 4,2 m dərinlikdə), 10-12 kərpic cərgəsindən bir bütün divarlarda (o cümlədən, küçə) hörgü arasına üfüqi şəkildə düzülmüş ağac tirlərin qalıqları diqqəti çəkmişdir. Belə tirlər, ümumi fikrə görə, tikililərin seysmik möhkəmliyini artırmaq məqsədi daşımışdır. Lakin Qalatəpənin çox iri ölçülü çiy kərpiclərdən 1,5 m enində inşa olunmuş möhtəşəm divarlarına əlavə möhkəmlik verməyə ehtiyac yox idi. Digər tərəfdən, tirlər divarların bütün eni boyunca deyil, yalnız kənardakı kərpiclərin arasına düzülmüşdür. Hörgüarası tirlər, divarlarda ağac tirləri keçirmək üçün oyuqlar və döşəmədəki dirək yerləri antik dövrdə Qalatəpə şəhər yerində iki, hətta üç təbəqəli (mərtəbəli ?) tikililərin olduğunu söyləməyə imkan verir.

Qalatəpədə aparılan qazıntılar zamanı təsvir olunan divarların bünövrəsindən 0,2 m aşağıda 1,5-2,0 sm qalınlığında olub bütün divar boyu izlənilən yanıq və kül qatına rast gəlinmişdir. Bu qatdan 0,4 m aşağıda isə qalınlığı 2,5 - 3 sm olan və kəsikdə aydın görünən güclü yanğının qalıqları var-

dır. 7, 1 - 7,7 m dərinlikdəki mədəni təbəqədən seyrək halda kömür parçalarına, daş əmək alətlərinə və saxsı fraqmentlərinə təsadüf olunmuşdur.

2011-ci ildə Qalatəpədəki qazıntı sahəsinin şimal-qərb küncündə 7,8 m dərinlikdə ən çox diqqət çəkən tapıntıya – daş sütun altlığına rast gəlinmişdir. Bütöv əhəngdaşından səliqəli və simmetrik yonulmuş bu sütun altlığı iki hissədən ibarətdir: yuxarısı üç pilləli olan düzbucaqlı postament və onun üzərində kənarları səliqə ilə hamarlanmış yastı dairəvi altlıq. Postamentin yuxarı tilinin uzunluğu 75 sm, orta tilinin uzunluğu 78 sm, alt tilinin uzunluğu isə 83 sm-dir. Altlığın düz və hamar səthi güclü və uzun müddətli yanıq nəticəsində qara və şabalıdı rəng almışdır. Qeyd edək ki, bu sütun altlığı Albaniyanın ağac sütun qoymaq üçün ortası oyulmuş son antik dövr sütun altlıqlarından, o cümlədən, Qəbələ tapıntısından fərqlənir.

Sütun altlığının ətrafındakı sahə təmizlənərkən buranın suvaq çəkilmiş döşəmə olduğu müəyyən edilmişdir. Güman etmək olar ki, sütun altlığının üstündən əsasən məşəl yeri kimi istifadə olunmuşdur. Şimal-şərq küncündəki oyuqda rast gəlinən kül topası da bunu təsdiq edir. Sütun altlığından 2 m şimal-şərqdə də diametri 25-30 sm-ə çatan iri ağac gövdələrinin yanmış qalıqları olan ocaq yerləri açılmışdı. Burada güclü yanğının baş verməsini də istisna etmək olmaz. Bəzi tir parçalarının üfüqi halda deyil, şaquli – dik halda yanaraq kömürləşməsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onlar daş sütun altlığının ətrafına düzülmüş ağac sütunların qalıqları olmuşlar. Ocaq yerindən götürülən nümünələrin bir qismi analiz üçün Berlinə göndərilmişdir (Bu işdə bizə kömək etdiyinə görə d-r B. Helvingə minnətdarlığımızı bildiririk). Laborator analizlərin nəticələri həmin nümunələrin e.ə.40 – b.e.-nın 70-ci illərinə aid olduğunu göstərir.

Qeyd edilən bir sıra əlamətlərdən görünür ki, bəhs olunan daş sütun altlığından bilavasitə üzərinə sütun qoymaq üçün deyil, üstündə od qalamaq, məşəl yandırmaq üçün istifadə olunmuşdur. Başqa sözlə, ilkin qənaətimiz belədir ki, bəhs edilən kompleks atəşpərəst məbədinin qalığıdır.

2012-ci ildə qazıntı sahəsində düzbucaqlı şəkildə olan (4,5 x 2,5 m) ocaq qurğusu aşkar edilmişdir. Onun şimal-şərq və cənub-şərq yan divarlarının hündürlüyü 0,5 metrə çatır. “Böyük otağın” döşəməsində qazılan və üzəri 2 sm qalınlığında gillə suvanan bu ocaq yerinin alt hissəsində və yan divarlarında uzun müddətli yanğının izləri vardır. Yaşayış yerinin antik dövr təbəqəsində açılan belə böyük ölçülü ocağın birbaşa funksiyası hələlik aydın deyildir.

Daş sütun altlığının şərq kənarında qazıntı davam etdirilərkən 8,3 m

dərinlikdə gil kərpic döşəməyə təsadüf olunmuşdur. Sütun altlığının özü də bu kərpic düzümünün üzərində yerləşirdi. Bir-birinə palçıq məhlulla bənd edilən kərpiclər narın gildən kvadrat şəkildə hazırlanmışlar. Forma və ölçülərinə görə (42 x 42 x 14-15 sm; 44 x 44 x 15-16 sm) onlar son illər Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndi yaxınlığında rast gəlinən Əhəməni dövrünə aid (e.ə. V-IV əsrlərə) sarayların, eləcə də ötən əsrin ortalarında Beyləqan rayonu ərazisində - Örənqala yaxınlığında yerləşən Qaratəpə yaşayış məskəninin e.ə. V-I əsrlərə aid edilən II mədəni təbəqəsində açılan tikililərin inşasında istifadə edilmiş çiy kərpicləri xatırladır. Qeyd edək ki, zəngin və mürəkkəb tikili qalıqları olan bu sahədə ellinizm dövrünə aid yalnız bir neçə saxsı nümunəsinə, üç ədəd obsidian qəlpəyə və xırda buynuzlu heyvan sümüklərinin parçalarına təsadüf edilmişdir.

Qalatəpənin istehkam qalıqları da Strabonun "ətrafı hasarlı" şəhər haqqında söylədikləri ilə uzlaşır. Abidədə aparılan ilkin tədqiqatlar göstərmişdir ki, antik və orta əsrlərdə onun ətrafı çiy və bişmiş kərpicdən inşa olunmuş divarlarla, torpaq sədd və xəndəklərlə əhatəyə alınmışdır. Qazıntılar zamanı şəhər akropolunun ətrafına çəkilmiş divarların, gözətçi məntəqəsinin, qala mühafizəçilərinin hərəkəti üçün dəhlizin bir hissəsi açılmışdır. Bundan əlavə 2012-ci tədqiqat ilində Qarqarçay tərəfdən qala divarlarının kənarına çiy kərpic və möhrədən kontrforsun – dayaq divarlarının əlavə edilməsi də aşkara çıxarılmışdır.

Qalatəpənin antik dövr təbəqəsindən əldə edilən daş məmulatı sayının az olması ilə diqqəti çəkir. Əsasən çay daşlarından hazırlanmış əmək alətləri sürtkəc, dən daşı, həvəng dəstəsi və s. ilə təmsil olunmuşdur. Bu alətlərin də xeyli hissəsi I kvadratdan - 5,5 m dərinlikdə rast gəlinən ocaq yerindən toplanmışdır. Antik və erkən orta əsrlərə aid təbəqənin tapıntıları arasında üzərinə qırmızı boya ilə naxışlar çəkilmiş keramika nümunələri, o cümlədən, çubuqvari qab qulpları üstünük təşkil edir. Qulpların bir çoxunun üzərinə qırmızı boya ilə çəpəki naxışlar vurulmuşdur. Bardaq tipli qabların bəzilərinin ağızları nov şəkillidir və yanlarında yapma gözcüklər var. İri tutumlu bir sıra qabların geriyə qatlanan ağız hissələrinin kənarına isə kəndirvari naxış vurulmuşdur.

Qalatəpə antik nekropolunda son illər aparılan tədqiqatlar zamanı 140 kv.m-dən artıq sahədə 14 küp və 3 torpaq qəbir açılmışdır. Nekropolda bu iki tip qəbirin bir-birinə yaxınlığı qədim Qalatəpə sakinlərinin müxtəlif inanclara, adətlərə malik olduğundan xəbər verir. Qəbirlərdən əldə olunan nümunələr arasında Qalatəpənin antik təbəqəsində rast gəlinən materiallara

oxşar saxsı qablar üstünlük təşkil edir. Bütövlükdə, Qalatəpə nekropolunun keramikası Mil-Qarabağ düzənliyindəki sinxron abidələrdən, xüsusilə, Ağcabədi rayonunun Üzeyirkənd yaşayış məntəqəsi yaxınlığındakı Qaraköbər küp qəbirlərindən əldə edilən materiallara yaxındır (4, s.69-96). Saxsı qablara həm dəfn küplərinin ətrafında, həm də içərisində təsadüf olunur. Onların çoxunun üzərinə qırmızı boya ilə həndəsi naxışlar, eləcə də çərtmə və cızma üsulla bəzəklər çəkilmişdir. 2 saylı küp qəbirinin yanında açılan 1 saylı torpaq qəbir zəngin avadanlığı ilə diqqəti cəlb etmişdir: dolça, küpə, kasa, bardaq, kuzə və qazan tipli olmaqla 6 ədəd saxsı qab, tuncdan hazırlanmış xeyli bəzək əşyası (sancaq, sırğa, zınqırov, üzük və s.), o cümlədən, pastadan muncuqlar. Kuzə tipli qoşaqulp qab nəfisliyi, simmetrikliyi və boya naxışlarının zənginliyi ilə göz oxşayır. Sancaqlardan birinin rombşəkilli lövhəsinin üzəri pasta və mina ilə bəzədilmişdir. Belə sancaq bəzəklər eramızın ilk əsrlərində Roma imperiyasının əyalətlərində geniş yayılmışdır (7, s.345; 10, s.102 və 214). Azərbaycanın digər abidələrində (Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı və b.), Qara dənizin şimal sahillərindəki antik abidələrdə, qonşu regionlarda oxşar sancaqlara təsadüf olunmuşdur. C.Ə.Xəlilov hesab edir ki, bəzək sancaqlar iqtisadi əlaqələr nəticəsində Romadan və ya onun əyalətlərindən Albaniyaya gətirilmişdir (15, s.144).

Qeyd olunan bəzək əşyaları sırasında üfürülmə üsulu ilə hazırlanıb üzərinə mina (emal) çəkilmiş şüşədən ətir qabı diqqəti cəlb edir. Onun yarımkürə formalı gövdəsi və silindrik şəkilli hündür boğazı var. B.e. I əsrinin əvvəllərindən Roma imperiyasının bütün əyalətlərində belə qablar hazırlanırdı (10, s.75-76). Qafqaz Albaniyasında şüşə istehsalından bəhs edən yazılı mənbə olmasa da, Qəbələ, Şamaxı, Torpaqqala və digər yaşayış məskənlərindən xeyli şüşə qab nümunələrinə təsadüf edilmişdir. Görkəmli albanşünas alim C.Ə.Xəlilov Albaniya abidələrindən tapılmış şüşə qabları formasına görə beş əsas qrupa ayırmışdır ki, onlardan da birini ətir qabları təşkil edir. Tədqiqatçının fikrincə, bizim eranın ilk əsrinə aid olan bu tip şüşə qablar Qafqaz Albaniyasına Yaxın Şərq ölkələrindən, başlıca olaraq Suriyadan gətirilmiş, III əsrdən isə alban ustaları belə qabları hazırlamaq üsulunu mənimsəmişlər (15, s.127-131). Albaniya ərazisində bütün zəruri xammal mənbələrinin olmasını əsas gətirən A.B.Nuriyev bu ölkəni Şərq ölkələri içərisində erkən şüşə istehsalına başlayan mərkəzlərdən biri hesab etmişdir (12, s.429).

Təsvir etdiyimiz ətir qabının yanından bürüncdən bir ədəd Roma sikkəsi də tapılmışdır. Çəkisi 20,3 qram olan bu sikkənin kənarındakı deşik

ondan asma bəzək kimi istifadə olunduğunu göstərir. Sikkənin üzərində (avers) latın əlifbası ilə yazı və başında dəbilqə olan hökmdar təsvir olunmuşdur (profildən, üzü sağa yönəlmiş vəziyyətdə). Sikkənin əks üzündə də (revers) təsvir və yazılar vardır. Lakin uzun müddət bəzək kimi istifadə olunduğundan pulun hər iki üzü və kənarları sürtülərək xeyli yeyilmiş, bəzi hərflər oxunmaz hala düşmüşdür. Qeyd edək ki, Romada sikkələrin üzərinə hökmdar və ya onun ailə üzvlərinin baş hissəsinin həkk olunmasına Yuli Sezarın ölümündən sonra başlanılmışdır.

Göründüyü kimi, Qalatəpə şəhər yerindən və nekropolundan əldə edilən artefaktlar bilavasitə Albaniyanın Ayniana və ya Enian şəhəri haqqında məlumat vermiş Strabonun yaşadığı dövrlə üst-üstə düşür və bu şəhərin hələ e.ə. III-II əsrlərdə meydana gəldiyini təsdiq edir. E.ə. I - b.e. II əsrlərində şəhərdə gur həyat olmuş, memarlıq, sənətkarlıq, qonşu regionlarla, o cümlədən, Roma imperiyası və onun əyalətləri ilə mədəni, iqtisadi, xüsusilə, ticarət əlaqələri yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. III əsrdən başlanan Sasani-Roma, sonrakı əsrlərdə isə Sasani-Bizans, Sasani-Ərəb və Ərəb-Xəzər müharibələri zamanı döyüş meydanına çevrilən Mil-Qarabağ düzündə, o cümlədən, qədim Ayniana (Enian) şəhərində həyat ritmi pozulmuşdur. Ötən əsrin ortalarında Qalatəpə yaxınlığındakı məşhur Üçtəpə kurqanlarından birində Xəzər döyüşçü-sərkərdəsinə məxsus sallama qəbirə rast gəlinməsi də erkən orta əsrlərdə bu ərazilərdə getmiş qızğın döyüşlərdən xəbər verir. Fikrimizcə, ərəb müəllifi Əbu Düləfin bəhs etdiyi Balasaqun düzündəki minlərlə tərk edilmiş kənd və qalalar da həmin müharibələrin qurbanı olmuşdur. IX-X əsrlərdə – Xilafətin tənəzzülü zamanı Qalatəpə şəhər yerində həyat yenidən canlanmış, lakin XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri nəticəsində antik dövrdə Ayniana – Enian –Xanxan, orta əsrlərdə isə Yunan adlandırılmış qədim alban şəhəri qəti şəkildə süquta uğramışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
2. Əliyev T., Babayev F. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. 2008. Bakı, 2008.
3. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
4. Osmanov F.L. Azərbaycanda küp qəbirlərinin meydana gəlməsi və yayılması məsələsinə dair (Mil düzündə son arxeoloji tədqiqatlar əsasında) // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, X cild. Bakı, 1987.
5. Алекперов А.К. Культура кувшинных погребений Азербайджана. В кн.: Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960,

с.37-44.
6. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1987.
7. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. М.,1984.
8. Дело АК, архив ЛОИА, 48. 1897, л.42, 59-89.
9. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан. Перевод с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку, 1983.
10. Кругликова И.Т. Античная археология. Москва,1984.
11. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества. Баку, 2003.
12. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании. Баку, 2009.
13. Османов Ф.Л. Городище Галатепе в Мильской степи // АЭИА за 1974 г. Баку, 1975, с.23-27.
14. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Москва– Ленинград, 1959.
15. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в.н.э.). Баку, 1985.
16. Ямпольский З.И. К изучению древнеазербайджанского города Юнан // ТАЭ, т.1, МИА СССР, 67. Москва– Ленинград, 1959, с.366-369.

IN SEARCH OF STRABO’s "AYNIANY"

Tevekkul Aliyev

Summary

Keywords: Albania’s towns, Strabo, area Ooty, Ayniany, Galatepe, necropolis

Strabo calls two towns in Caucasian Albania’s province Ooty: Ayniana (Enian) and Anariaka. In medieval sources they say about the city Yunan on this site, located between the towns of Beylakan and Barda. Now, the main point, corresponding to these coordinates is the ancient and medieval town Galatepe. This monument is located in Aghjabadi district, on the right bank of Gargarchay. It is surrounded by walls of mudbricks and baked bricks, ramparts and ditch. Strabo also described Ayniana as fortified city.

In 2008-2013 in Galatepe acropolis was excavated and studied cultural layer of about 10 meters. Here were discovered walls, the remains of public buildings and corridor , the stone base of the column, fireplace, etc., relating to the period of antiquity. Archaeological evidence of ancient layer identical with artifacts identified from the nearby necropolis. These materials (ceramics in particular) show that even at Galatepe III-II centuries BC there was a city, and at the junction of two eras here proceeded turbulent life and have close cultural and economic ties with neighboring countries, including the Roman and Hellenistic world. But

Sassanid - Roman wars began his downfall. The city, formerly called Ayniana (or Enian and Hanhan), and in the Middle Ages called Yunan, declined as a result of the Mongol invasions.

В ПОИСКАХ СТРАБОНОВСКОЙ «АЙНИАНЫ»

Тевеккюль Алиев

Резюме

Ключевые слова: города Албании, Страбон, область Ути, Айниана, городище Галатепе, некрополь

Страбон отмечает два города в области Ути Кавказской Албании: Айниана (Эниан) и Анариака. В средневековых же источниках говорится о городе Йунан на этой территории, расположенном между городами Бейлаган и Барда. В данный момент основным пунктом, соответствующим этим координатам, является античное и средневековое городище Галатепе. Этот памятник расположен в Агджабединском районе, на правом берегу Гаргарчая. Он окружен стенами из сырцовых и обожженных кирпичей, земляными валами и рвами. Страбон также описал Айниану как укрепленный город.

В 2008-2013 гг. в акрополе Галатепе были проведены раскопки и изучен культурный слой мощностью около 10 метров. Здесь были обнаружены крепостные стены, остатки общественного здания и коридора, каменная база колонны, очаг и др., относящиеся к периоду античности. Археологические материалы из античного слоя идентичны с артефактами, выявленными из близлежащего некрополя. Эти материалы (особенно керамика) показывают, что в Галатепе еще в III-II вв. до н.э. возник город, а на стыке двух эр здесь протекала бурная жизнь и сложились тесные культурные и экономические связи с соседними странами, в том числе и римско-эллинистическим миром. Но сасанидо-римскими войнами началось его падение. Город, ранее называемый Айниана (или Эниан, Ханхан), а в средневековье именуемый Йунан, в результате монгольских нашествий пришел в упадок.

1.Qalatəpə akropolu

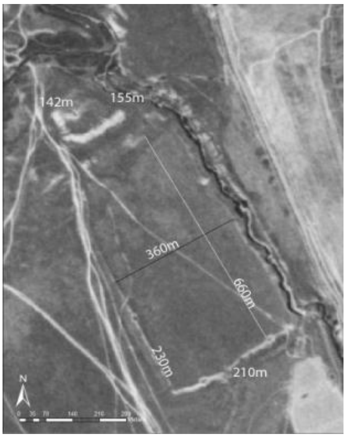

2.Şəhər yerinin ümumi görünüşü

3. Qalatəpə. İctimai binanın divarlarının görünüşü

4. Sütun altlığı və suvaq çəkilmiş döşəmə

5. Kərpic döşəmə

6. Qalatəpə nekropolunda küp qəbri

7. Naxışlı tunc sancaq

8. Şüşə ətir qabı

9-12. Qalatəpənin antik dövr saxsı məmulatı

АНТИЧНЫЕ АЛБАНСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ КАРАБАХА

Гюлана Гусейнова
(Институт Археологии и Этнографии НАНА)
gulanahuseynova@gmail.com

Ключевые слова: Албания, Карабах, античность, поселения, города

Памятники на территории Карабаха давно являются предметом изучения и находятся в центре внимания исследователей. Но, к сожалению, до настоящего времени объектом наиболее активных исследований были памятники средневекового и доалбанского периодов. А памятники античного и раннесредневекового периода этого региона менее исследованы.

С периода античности, развитие материальной культуры Азербайджана больше всего было связано с городской жизнью. Причиной этому было то, что в этот период ремесленное производство и ремесленные продукты в основном были скоплены в городах (1, с. 420). Развитие античных городов основательно повлияло на культурно-экономическую жизнь страны, в том числе на прогресс её материальной культуры.

Исследование албанских памятников Карабаха привлекает внимание своей актуальностью. Многие албанские памятники, находящиеся на левом берегу Куры систематически исследовались в течение длительного времени. Они достаточно хорошо изучены и освещены в научной литературе. Однако правобережье Куры, в том числе Низменный Карабах ещё требует основательного изучения.

В период античности территория правобережья Куры была густо заселена, чему свидетельствуют многочисленные бытовые и погребальные памятники. Это была зона расселения каспиев, утиев, гаргаров и других албанских племён. Среди этих памятников Албании особое место занимают поселения городского типа. Одним из них является городище Галатепе в современном Агджабединском районе. Оно расположено на естественной возвышенности с относительно ровной поверхностью. Площадь городища более 26 га. С северо-востока памятник окружен Гявурархом, с северо-запада широким руслом Гаргарчая, со стороны которой высота холма достигает более 20 м. С других

сторон Галатепе окружено рвом (2, с. 82).

Первые сведения о памятнике относятся к концу XIX века, когда в 1895 году учитель Шушинской реальной школы Э. Реслер обнаружил и зафиксировал в 4 км к северо-западу от селения Салманбейли следы обширного некрополя с погребениями в кувшинах (3, с. 12). В своём отчёте Реслер сообщает о вертикально расположенном кувшинном погребении (4, с. 155-156). Однако, в последующих исследованиях некрополя Галатепе среди обнаруженных кувшинных погребений отмеченное Э.Реслером положение кувшинного погребения не встречалось. К сожалению, Э.Реслер не продолжил здесь свои раскопки. В 1927 г. в Мильской степи начал свои работы видный учёный А.К.Алекперов. Им был исследован ряд кувшинных погребений на берегу Гявурарха и проведены раскопки вблизи Галатепе. В результате работ было доказано существование в Галатепе поселения раннеантичного периода. По мнению А.К.Алекперова, Э.Реслер не продолжил здесь свои раскопки по причине того, что его интерес к Галатепе был недостаточным. Он связывал это с тем, что Галатепе был отдален от Шуши, и это затрудняло его изучение, кроме того погребения здесь были бедны инвентарем (5, с. 39).

В 1974 г. Ф.Османов заложил здесь разведочный шурф и обнаружил следы гончарной печи, а также образцы архаичной (энеолитической и раннебронзовой), античной и раннесредневековой керамики, в результате чего предположил, что жизнь здесь продолжалась с энеолитического периода до средневековья (2, с. 83).

В 2008 г. Мильско-Гарабагская археологическая экспедиция во главе с Т.Алиевым приступила к стационарным раскопкам в северо-западной части акрополя многослойного поселения Галатепе (рис.1). В верхнем слое памятника, толщиной 0,7 м, относящемся к средним векам, были выявлены образцы керамики IX-XII вв, аналогичные с керамикой городища Оренкала, строительные материалы из обожженного кирпича, а также часть пола на глубине 65-70 см (6, с. 78–83). После очищения верхнего культурного слоя были обнаружены остатки крепостных стен из сырцового кирпича, размеры которых достигают 55-58x46-47x16-19 см. Выявлены остатки комнаты площадью 56 кв.м., часть улицы, контрфорс и др. Высота стен комнаты из 32 рядов кладки достигает 5,7 метров, а ширина - 1,5 метров. Под основаниями стен был обнаружен новый культурный слой, относящийся к более раннему

периоду античности (конец I тысячелетия до н.э.). Этот слой насыщен толстым слоем пепла, следами очагов и пожара.

Большой интерес представила выявленная на глубине 8 метров известковая база колонны торовидной формы (рис.2). Ее поверхность долгое время использовалась как место для очага. По мнению Т.Алиева, эта база колонны является частью храма огнепоклонников раннеалбанского периода. Пол вокруг базы колонны был обмазан глинистым раствором, который под воздействием сильного огня получил керамические оттенки. Образец угля был отправлен в Берлин, где был установлен возраст памятника. Радиокарбонный анализ позволил датировать его рубежом двух эр - 40 гг. до н.э. - 70 гг.н.э. (7, с. 205).

Рис.1. Галатепе

Рис.2. Строительные остатки Галатепе

Территория, на которой расположено Галатепе, в период античности и раннего средневековья входила в провинцию Ути Кавказской Албании. Античный географ Страбон упоминает города Айниану (или Эниан) и Анариаку, входившие в провинцию Ути (8, с. 1). Существует предположение о том, что Галатепе является остатком города Айниана – Эниан – Ханхан – Йунан. М.Дж. Халилов не исключая возможности расположения Йунана на Галатепе, одновременно выдвинул предположение о том, что на Галатепе, на берегу р. Гаргар, возможно, находился город Гаргар (32, с. 42). З. И. Ямпольский на основе данных Страбона опубликовал статью о городе Йунан, в которой локализовал город в пределах Арана (9, с. 366–369).

Город Айниана в сочинениях арабских авторов IX-X веков (Куфи, Ибн Хаукаль, Истахри, Мукаддаси и др.) называется Йунан и находится в 7 фарсахах от Бейлагана и в 7 фарсахах от Барды. (Фарсах-6-7 км.) Многие исследователи дали приблизительное местоположение го-

рода Йунан на территории между Бардой и Бейлаганом. Так, например, С. Еремян в 1967 году, а позднее и Р.Меликов (10, с. 125) указывали, что город Йунан находился около современного Агдама. И. М. Джафарзаде полагал, что руинами города Йунан является городище Оренгала (11, с. 109–135). Е. А. Пахомов и А. А. Иессен считали, что город Йунан находился к северу от Оренгала, соответствующему Бейлагану (9, с. 366). Г. М. Ахмедов первым предположил, что руины города Айниана - Йунан соответствуют памятнику Галатепе (12, с. 15). Т.Алиев также придерживаясь этого мнения обосновал это тем, что на территории между Бардой и Бейлаганом имеется только два крупных поселения городского типа - Галатепе и Оренгала. После того, как было доказано, что Оренгала является руинами Бейлагана, с уверенностью можно сказать, что поселение Галатепе, имеющее признаки античного и раннесредневекового города и есть город Йунан (13, с. 15) Холм Галатепе расположен на расстоянии приблизительно в 45 км от Барды и в 35 км от городища Оренгала (Бейлаган). Местоположение городища Галатепе соответствует сведениям арабских авторов, согласно которым, город Йунан находился на расстоянии 6-7 фарсахов (42–49 км) от Барды и Бейлагана (14, с. 316).

В III-VII вв. происходили сасанидо-римские, сасанидо- византийские, сасанидо-хазарские, сасанидо–арабские и арабо-хазарские войны, что привело к упадку города. Однако, несмотря на все эти войны, город вновь возродился, в особенности, в IX-XII вв., и продолжал свое существование в регионе как средневековый город Йунан. Исследования показывают, что Галатепе, как поселение городского типа существовало вплоть до монгольских вторжений в 20-х годах XIII века.

Другим значительным албанским памятником правобережья Куры является городище Тезекенд. Оно расположено в 7-8 км к юго-востоку от средневекового городища Оренгала (Бейлаган), на двух холмах, общей площадью около 5 га, окруженных земляным валом. В 1936 году И.П.Щеблыкин провёл визуальные исследования в Бейлагане и дал первые описания городища Тезекенд. Осматривая городище, его внимание привлекла известковая база колонны, которую он подробно описал в своей работе (15, с. 255).

В 50-е годы XX века под руководством известного археолога А.А. Иессена началось широкомасштабное археологическое исследование средневекового городища Оренгала (Бейлаган). В результате ар-

хеологических работ этой экспедиции было частично исследовано и поселение Тезекенд. А.А.Иессеном было установлено наличие в Тезекенде двух прямоугольных холмов, к которым примыкает площадь, где выявлены следы поселения и погребения (16, с. 24-25). Помимо базы колонн, описанной К.П.Щеблыкиным, были выявлены ещё две каменные базы колонн, что, по словам А.А.Иессена указывает на то, что здесь в древности было большое здание культового назначения или дворцового типа. В 1955 г. здесь были выявлены серебряные денарии римского императора Октавиана Августа. По сообщению А.А.Иессена, было найдено 12 монет, но им были предоставлены лишь 4 из них. К сожалению, 23 июня 1955 года произошёл пожар на базе экспедиции, во время которого три монеты из четырёх сгорели, а выявленные три базы колонн попали под огонь и их известняк раскрошился (17, с. 33).

В 1957 г. Г.М.Ахмедовым с целью установления здесь стратиграфии культурного слоя на Тезекендском холме был заложен разведочный шурф. На площади 2х2м он установил культурный слой, толщиной 3,5 м. По обнаруженным материалам он определил, что поселение возникло на рубеже эр и продолжало существование до V-VII вв. н.э. Г.М.Ахмедов предположил, что поселение Тезекенд является продолжением Гаратепе и предшествует Оренгале (Гаратепе – Тезекенд – Оренгала) (12, с. 14).

Следует отметить, что в историографии объектом полемики была локализация древнего города Пайтакаран. Так, Е.А.Пахомов указывает, что Пайтакаран находился на месте Оренгалы. Однако, А.Л.Якобсон, А.К.Алекперов, Г.М.Ахмедов и А.А.Иессен считали, что Пайтакаран располагался на месте поселения Тезекенд. Г.М.Ахмедов отмечает, что с проведением на рубеже V-VI вв. оросительного канала Гявурарха и основанием в связи с этим новой крепости – Бейлагана, Пайтакаран утратил своё значение и был заброшен (12, с.15).

Среди античных поселений городского типа можно также отметить Тойретепе в селении Шенлик Агджабединского района, которое по случайным находкам относят к средневековью (рис.6). Однако, вокруг этого городища находится некрополь кувшинных погребений, площадью более 10 га. Это указывает на то, что данный памятник, скорее всего, более древний и многослойный и его нижние горизонты, возможно, относятся к периоду античности.

Одним из памятников Албании в Низменном Карабахе является

городище Шортепе. Поселение находится в возвышенной части Карабахской равнины с благоприятными географическими условиями. Оно расположено в 3 км восточнее селения Шатырлы в Бардинском районе. Шортепе состоит из нескольких независимых поселений и представляет собой своего рода комплекс. Поселение образовалось в конце II – начале I тысячелетия до н.э.и со второй половины I тыс. до н.э. оно стало одним из торгово-ремесленных центров Карабаха (рис.8). Общая площадь Шортепе составляет около 10 га. Оно обнесено двойным рядом укреплений. За крепостным валом городища был расположен ремесленный квартал. В юго-восточной части квартала были выявлены гончарная печь, каменная форма для отливки украшений, каменные зернотёрки, украшения, обломки керамики.

К югу от городища расположено погребение, где был выявлен богатый инвентарь. Особый интерес представляют обнаруженные три римские монеты – денарий, чеканенный от имени М.Антония и два серебряных денария Августа (18, с.59-62).

Впервые о поселении Шортепе в 1978 г. сообщил М.Гусейнов, где обнаружил женскую фигурку в виде медальона из вулканического пепла. Он условно назвал её «богиня Нушаба» (19, с. 7). В результате раскопок М.Гусейнова и Ф.Османова было обнаружено значительное количество привозных предметов. Найденные монеты периода Александра Македонского, Селевкидов, Аршакидов и римского императора Августа показывают торговую и культурную связи этого античного городища с эллинистическими странами (2, с. 86-87).

В 2004-2008 гг. И.Бабаевым, А.Мамедовым и Г.Гаджиевым были проведены археологические раскопки в Шортепе, в результате которых здесь было обнаружено значительное количество предметов материальной культуры. Найденные здесь образцы металлических изделий идентичны находкам с поселений Торпаггала, Шергях, Гушчу, а также Мингечевира и относятся к II - IV вв. (20, с. 87-89).

В 2006 году в Шортепе в результате разведочных работ было обнаружено большое количество керамических изделий разных периодов, сходных с керамикой из Мильской степи, в частности, Агджабеди (21, с. 59-61).

Ещё одним памятником на территории Низменного Карабаха, представляющим большой интерес является Гаратепе. Оно расположено в 4 км к северо-западу от Оренгалы и представляет собой холм диа-

метром 140 м и высотой 4,5 м. Осенью 1954 г. под руководством А.А.Иессена лаборантом Г. А. Фейзуллаевым в поселении Гаратепе начались раскопки. В целях изучения поселения в 10 м к юго-востоку от его вершины был заложен небольшой разведочный раскоп. Было установлено, что поселение возникло в I половине I тыс. до н. э., и существовало в течение ряда столетий. Затем до XI—XIII вв. Произошел некоторый перерыв, после чего жизнь здесь возобновилась. Об этом свидетельствует относительно незначительный верхний слой (17, с. 195). С 1955 г. отряд совместной экспедиции Института археологии АН СССР и Института истории АН Азербайджанской ССР под руководством О. Ш. Исмизаде также приступил к раскопкам на Гаратепе, которые продолжались в небольшом масштабе до 1958 г. За эти годы была раскопана южная сторона верхней части холма. В результате раскопок был вскрыт и изучен возведенный из сырцового кирпича прямоугольный в плане комплекс, состоящий из сохранившихся двух четырехугольных помещений (рис. 3-4). Внутри них были обнаружены очаг и бытовые предметы, позволяющие предположить, что эти помещения использовались для жилья (2, с. 66).

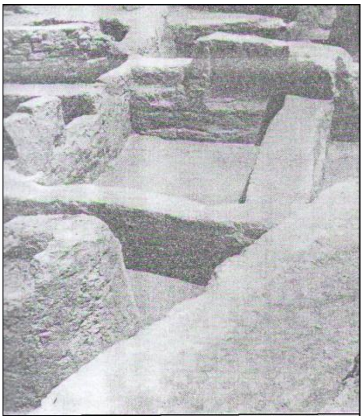
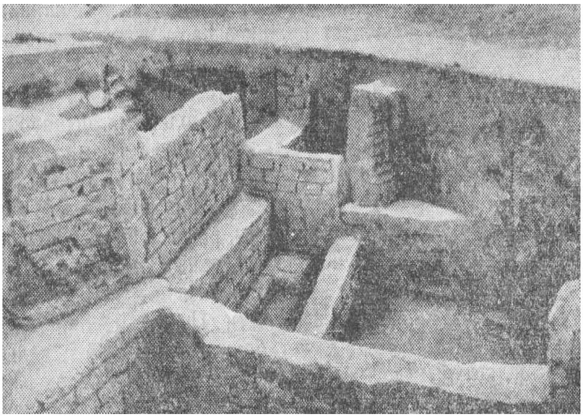

Рис. 3-4. Гаратепе

Археологическими раскопками выявлено, что поселение Гаратепе состоит из трех культурных слоев. Первый культурный слой, залегающий непосредственно на материке, имеет мощность до 2,2 м и датируется VII-VI вв. до н.э. Второй культурный слой, мощностью 1,5 м, носил следы сильного пожара, о чем свидетельствует значительный слой пепла, угля и жженой земли. Здесь были обнаружены ямы хозяй-

ственного и бытового назначения, заполненные фрагментами керамики (22, с. 78). Второй слой О. Ш. Исмизаде относит к V-I вв. до н. э. По мнению Дж.А.Халилова, в датировке слоя допущена неточность, так как здание из сырцового кирпича не мог существовать в течение 500 лет, кроме того в обнаруженном материале нет находок II-I вв. до н. э. Он предположил, что второй слой Гаратепе относится приблизительно к V-III вв. до н.э. (3, с. 26). Следует отметить, что второй культурный слой более насыщен остатками материальной культуры. Выявлено значительное количество керамики, включающей лощеные сосуды, маслобойки, много фрагментов каменных зернотерок и др. Верхний слой Гаратепе сравнительно малой мощностью (0,8 м) относится к периоду средневековья. Четких границ между верхним и средним слоями нет, хотя их отделяет весьма длительный промежуток времени - более тысячи лет. Отмеченный комплекс находок позволил определить, что основными формами хозяйства древних жителей Гаратепе на всем протяжении существования поселения оставались земледелие и скотоводство (2, с. 67). О. Ш. Исмизаде пришёл к заключению о том, что Гаратепе первоначально был сооружен как единый комплекс. Он предположил, что здесь жили представители богатой племенной знати со своими сородичами и многочисленными слугами, обслуживающими обширное хозяйство (23, с. 227).

На левой стороне Гявурарха в селе Аран Агджабединского района расположено поселение Гурдтепе. Оно округлой формы, диаметром 110 м, высотой 1,7 м. Еще в 1976 г. в 120 метрах от Гурдтепе был обнаружен большой хозяйственный кувшин, свидетельствующий о том, что памятник в древности занимал большую территорию. В процессе строительства канала вблизи памятника были обнаружены две каменные базы колонн. Наряду с керамическими изделиями средневековья в Гурдтепе были обнаружены и материалы, относящиеся ко второй половине I тысячелетия до н.э., что дает основание считать этот памятник многослойным. Нижний слой памятника аналогичен с нижним слоем Гаратепе (24, с. 82-87). К сожалению, интенсивные раскопки здесь не проводились, и все обнаруженные находки были случайными.

Немаловажное значение имеет многослойное поселение Гаракепектепе вблизи города Физули, которое в данный момент находится на оккупированной армянами территории (рис. 5). В 1895 г. Э.Реслером

были произведены первые изыскания в Гаракёпектепе, при раскопках которого были выявлены обожжённые кирпичи квадратной формы. На их гладкой поверхности имелись желобчатые углубления крест на крест (25, с. 61).

В 1964 г. Физулинским отрядом Сектора Археологии и Этнографии Института Истории Академии Наук Азербайджанской ССР были проведены разведочные работы на холме Гаракёпектепе. В 1965 г. под руководством Г.С.Исмаилзаде было начато стационарное исследование памятника. Были вскрыты культурные отложения от раннебронзового периода до раннего средневековья (26, с. 59-61).

В 1972 г. на вершине холма был заложен новый раскоп. В античном культурном слое были обнаружены фундаменты четырёхугольных в плане зданий из речного булыжника, остатки очагов, хозяйственные кувшины и керамика IV-III вв. до н.э. Материалы, обнаруженные на Гаракёпектепе, характерны для памятников V-II вв. до н.э., и свидетельствуют о значительной заселённости этой местности в указанное время (26, с. 60). Ф.Османов сделал вывод о том, что в тот период техника строительства бытовых и общественных зданий, возводимых на каменных фундаментах уже была усовершенствована (2, с. 85).

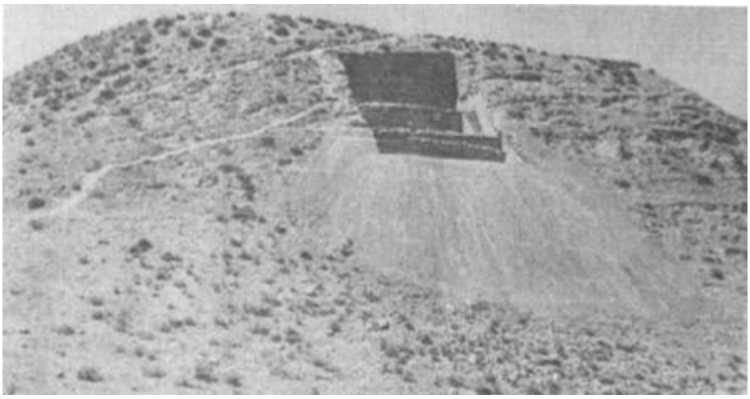

Рис.5. Гаракепектепе

Ещё одним памятником, также расположенным на оккупированной части Карабаха является позднеантичное городище Гявургала в Агдамском районе. Его изучение началось в 1958 г. археологической экспедицией Института Истории АН Азербайджанской ССР. В исследовании памятника принимали участие ряд известных учёных и архео-

логов АН, в числе которых были академики З.М.Буниятов и И.Г.Алиев, Р.А.Гусейнов, археологи И.М.Джафаров, С.М.Газыев, Г.М.Асланов, И.Г.Нариманов и Р.М.Ваидов, возглавлявший раскопки (27, с. 205). Во время раскопок были выявлены остатки христианского храма и выяснены структура, а также план города (рис. 7). В результате раскопок было установлено, что Гявургала охватывает довольно обширную территорию. Начиная с 1969 г. Р.Б.Геюшевым были возобновлены археологические исследования, в результате которых была выявлена часть города античного периода и исследован городской некрополь. В раскопках также принимали участие А.Б.Нуриев, Н.М.Гулиев, К.М.Мамедзаде, М.А.Сейфеддини и другие. В 1976-77 гг. под глинобитной стеной было выявлено грунтовое погребение V в. до н.э. Оно доказало, что Гявургала является многослойным памятником (27, с. 208). На основе проводимых раскопок и выявленных археологических материалов, а также исторической литературы Р.Б.Геюшев пришёл к выводу о том, что поселение Гявургала является остатком города Агуен, являвшегося летней резиденцией албанских правителей (28, с.119).

Рис. 6. Тойретепе

Существуют различные мнения о локализации и наименовании Гявургала. Некоторые армянские исследователи считают, что якобы в I в. до н.э. Тиграном был основан город Тигранакерт, который локализуется в местности Гявургала. После начала раскопок и комплексного изучения поселения и окружающей её территории, Р.М.Ваидов пришёл к выводу о том, что Тигранакерт локализуется в местности Шахбулаг, в селении Тарнаут (29, с. 180). Здесь в 1751 г. Карабахский хан Пана-

хали-хан построил крепость Тарнаут, ныне известную как Шахбулаг. В результате переселенческой политики Российской империи армяне, расселенные в Шахбулаге, стали называть между собой эту местность Тигранакертом в память об одноименном античном городе в Малой Азии (Турция) (30). Хотя армянские фальсификаторы Тигранакерт относят к античному периоду, никакого упоминания в античных источниках об этом не имеется, а албанский Тигранакерт, отмеченный в раннесредневековых источниках, локализуется довольно далеко от Карабаха (31).

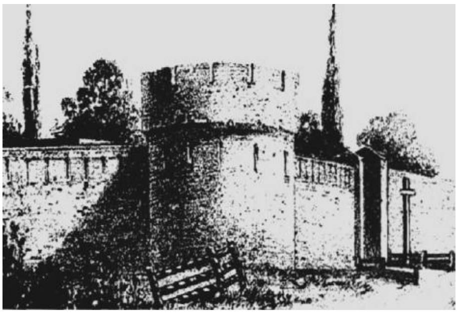

Рис. 7. Говургала

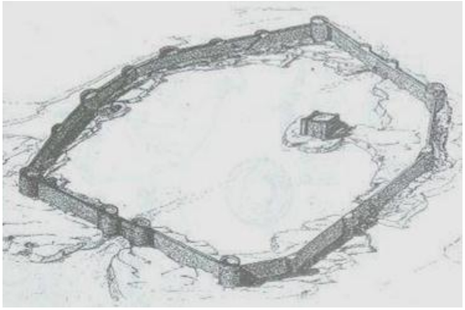

Рис. 8. Шортепе

Целенаправленное изучение территории Карабаха, несомненно, выявит еще многие памятники античного периода. Однако, оккупация в настоящее время вооружёнными силами Армении части территории Карабаха не дает пока возможности системно изучить эти памятники.

ЛИТЕРАТУРА

1. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı, 2009.
2. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. - III в. н.э. (на основании археологических материалов). Баку, 2006.
3. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.). Баку, 1985.
4. Реслер Э. Отчёт о раскопках в Елизаветпольской губернии / ОАК за 1897 г. СПб.,1900.
5. Алекперов А.К. Кувшинные погребения в Азербайджанской ССР / В его книге: Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
6. Əliyev T., Babayev F. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2008.
7. Əliyev T.R., Babayev F.İ., Hüseynova T.T., Əliyeva G.İ., Abbasov V.B.,

Əliyev V.T. Qalatəpədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2012. Bakı, 2013.
8. Strabon, XI, 7.
9. Ямпольский З. И. К изучению древнеазербайджанского города Юнана // МИА СССР, 67. 1959.
10. Меликов Р. С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI–IV вв. до н.э.). Баку, 2003.
11. Джафарзаде И. М. Археологические раскопки городища Орен-Кала в 1951 г. / ТИИФ, т. IV. Баку, 1954.
12. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
13. Elm və həyat jurnalı, 1987, № 4.
14. Р. С. Меликов, Т. Р. Алиев. Об албанском городе Айниана = Йунан / Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск, 2011, № 4.
15. Щеблыкин И.П. Части старых колонн, найденных в районе Оренкала и Нахичеванской АССР // ДАН Аз.ССР, № 6, 1946.
16. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990.
17. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи / Труды Азербайджанской археологической экспедиции 1956-1960, Т.2, МИА СССР, 1965, № 125.
18. Османов Ф. Поселение Шортепе близ сел. Шатырлы в Барде // Azərbaycan arxeologiyası, 2002, № 1-2.
19. Nuriyev A., Babayev.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji oçerki (antik və orta əsrlərdə). Bakı, 2001.
20. Babayev Ə.H., Əyyubova Ş.Ə. Bir daha Bərdənin antik dövr yaşayış yerləri haqqında / Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi elmi praktik konfransın materialları. Bərdə, 2009.
21. Eminli C. Bərdənin Şortəpə abidəsinin e.ə. I minilliyinin ikinci yarısına aid təbəqəsindən aşkar edilən saxsı məmulatı / Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi elmi praktik konfransın materialları. Bərdə, 2009.
22. Исмизаде О.Ш. Итоги археологического исследования поселения на холме Каратепе / Археологические исследования в Азербайджане (Сборник статей). Баку, 1965.
23. Исмизаде О. Ш. Раскопки на холме Каратепе в Мильской степи / МИА СССР, 1965, № 125.
24. Əliyev T. R. Əmirəhməd və Qurd təpələri haqqında ilk məlumat // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1982, № 1.
25. Памятник Гаракёпектепе в контексте исследований Э.А.Реслера и А.А.Ивановского / Azərbaycan Arxeologiyası, 15 cild, №1
26. Исмаилзаде Г.С. Гаракёпектепе древний памятник материальной культуры Азербайджана // Известия АН Азербайджана. Баку, 1969, № 1.
27. Göyüşova T. Govurqala alban şəhər xarabalığıdır /Antik və orta əsr Azərbay-

can şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Bakı, 2012.
28. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986.
29. Vahidov R.M. Govurqalada arxeoloji qazıntılar /Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VI c. Bakı, 1965.
30. http://www.1news.az/analytics/20110603044700457.html
31. Xəlilov M.C. Albaniya Tiqranakertinin lokallaşdırılmasına dair // Azərbaycan arxeologiyası, 14-cü cild, № 1, 2011, s. 97-101.
32. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər). Bakı, 2010.

QARABAĞIN ANTİK DÖVR ALBAN YAŞAYIŞ YERLƏRİ

Gülanə Hüseynova

Xülasə

Açar sözlər: Albaniya, Qarabağ, antik dövr, yaşayış məskənləri, şəhərlər.

Qarabağ müxtəlif tarixi dövrlərə aid abidələrlə zəngindir. Bu abidələrdən elmi ictimaiyyətə daha çox məlum olanları Azıx, Tağlar mağara düşərgələri, Ağdamda Üzərliktəpə, Govurqala, Xocalı kurqanları, Qaraköpəktəpə və başqalarıdır. Təəssüf ki, bu abidələrin böyük bir hissəsi hal-hazırda Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə yerləşir. Bir qisim abidələr isə Aran Qarabağın payına düşür ki, həmin abidələr hal-hazırda Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən tədqiq olunur. Belə abidələrə Fizuli, Ağdam, Xocavənd, Beyləqan, Ağcabədi və başqa rayonlarda rast gəlinir.

ANCIENT ALBANIAN MONUMENTS OF KARABAKH

Gulana Huseynova

Summary

Keywords: Albania, Garabagh, antiquity, settlements, towns.

Karabakh is rich with monuments of the different historical periods. There are Azykh and Taghlar caves, Uzerliktepe and Govurgala in Aghdam, Khojaly mounds, Qarakopaktapa and other monuments that are well known to the scientific public. Unfortunately, a large part of the monument is currently located in the territories occupied by Armenian armed forces. Some monuments are in the Lowland Karabakh, that are currently being investigated by the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences. Such monuments are found in Fizuly, Aghdam, Khocavand, Beylagan, Aghjabedy and other regions.

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕРБЕНТСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ*
(краткая информация)

Муртузали Гаджиев
(Институт истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН, Махачкала)
murgadj@rambler.ru

Джаббар-муаллима Халилова с археологами Дагестана связывали узы теплой и сердечной дружбы. В своих исследованиях, посвященных археологии Кавказской Албании, он неоднократно обращался к археологическим памятникам, расположенным на территории Дагестана. Я имел удовольствие познакомиться с ним еще будучи студентом во время его посещения раскопок в древнем Дербенте, которыми он живо интересовался. Общение с ним и в Дербенте, и в Баку, и в его родном селении Худжбала оставили неизгладимый след в моей памяти. В 1985 г. Джаббар-муаллим подарил мне, тогда еще молодому, начинающему исследователю, только вышедшую из печати свою книгу «Материальная культура Кавказской Албании» с лаконичной надписью: «Дорогому Муртузали с добрыми пожеланиями». Меня очень тронуло это внимание признанного специалиста к моей скромной персоне. В немалой степени эта монография Джаббара-муаллима, ставшая настольной книгой албанистов, обусловила мой профессиональный интерес к истории и археологии Кавказской Албании. Пусть предлагаемая статья будет знаком уважения светлой памяти Джаббара-муаллима и скромным вкладом в дело, которому он посвятил свою жизнь.

Ключевые слова: Дербент, Чор, позднесарматский период, сасанидский период, гончарная печь

В 2012 г. Дербентская экспедиция Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН возобновила и в 2013 г. продолжила исследования Дербентского поселения, которое предшествовало возведенному в правление шаханшаха Хосрова I

* Работы проведены при финансовой поддержке РГНФ, проекты 12-01-18031е, 13-01-18008е «Археологические исследования в зоне Дербента»

Ануширвана (531-579) в кон. 560-х гг. новому городу, получившему название Дербент (ср.-перс. Дарбанд).

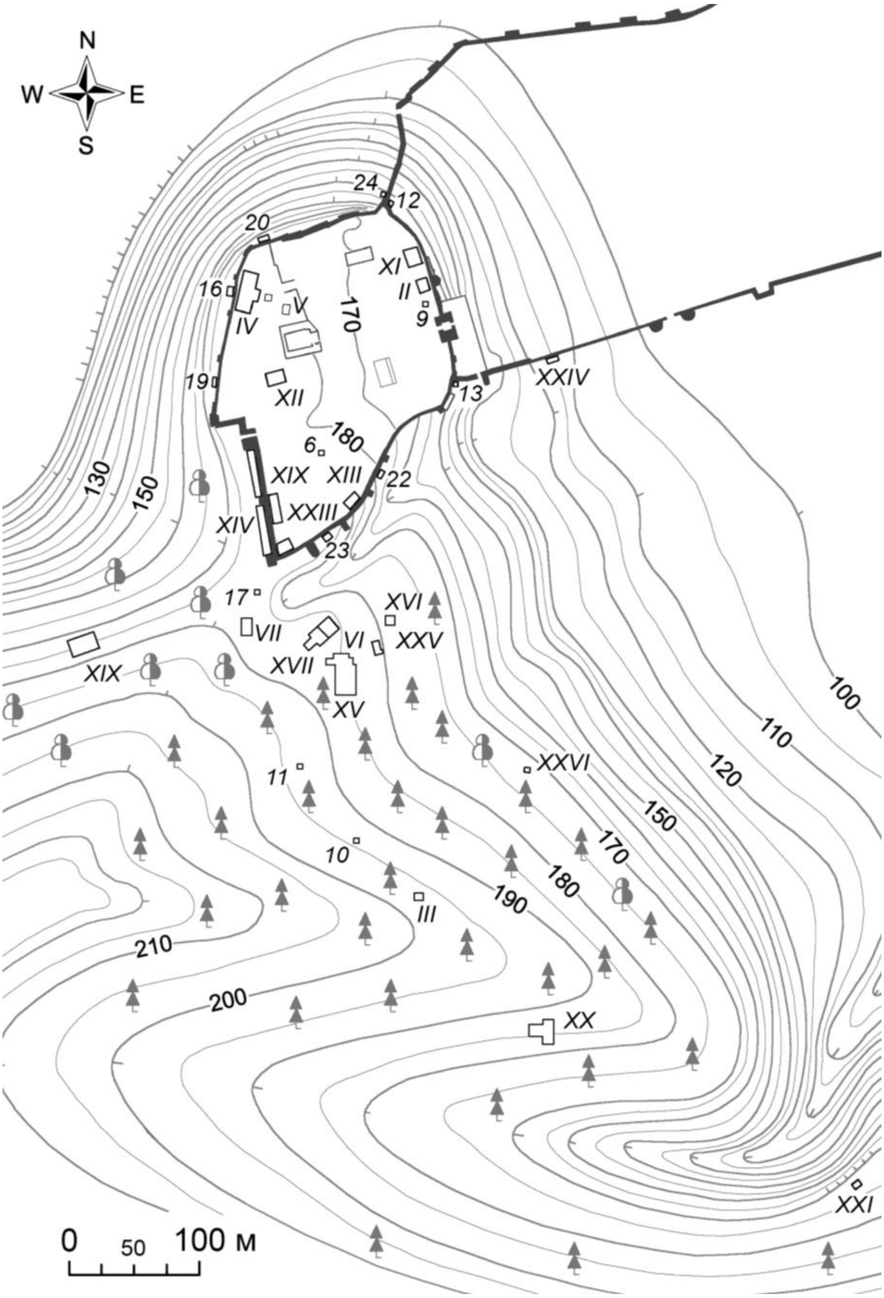

Рис. 1. Дербент. План цитадели Нарын-кала VI в. и Дербентского поселения с указанием места расположения раскопа XXV, а также ранее заложенных

раскопов (обозначены римскими цифрами) и стратиграфических шурфов (обозначены арабскими цифрами).

Поселение занимает доминирующую над Дербентским проходом вершину отрога Джалганского хребта, спускающегося своим восточным склоном к Прикаспийской равнине. С севера оно ограничено крутыми, обрывистыми склонами, с востока и юга – относительно пологими склонами. В 440-х гг. в правление шаханшаха Йездигерда II (438-457) на северной оконечности поселения была сооружена цитадель площадью около 3 га, возведенная из сырцовых кирпичей на каменном цоколе (см.: Кудрявцев, 1978. С. 243-257; 1979. С. 31-43; Гаджиев, 1989. С. 61-76; 2013. С. 122-147). Судя по материалам археологических исследований, древнее поселение занимало территорию будущей каменной цитадели Нарын-кала, повторившей очертания цитадели V в., и примыкающую к ней с юга территорию на общей площади около 6-7 га. Датировка поселения укладывается в рамки I-VI (VII) вв. н.э. (поздний албано-сарматский и сасанидский периоды). Отложения этого времени зафиксированы на территории цитадели VI в. повсеместно, где раскопы были доведены до материка – раскопы II, IV, XI , XII, XIII, XXIII, а за пределами цитадели – в раскопах III, VII, XIV, XV, XVI, XVII, XIX и в стратиграфических шурфах 10 и 11 (рис. 1).

Исследования на раскопе XXV, заложенном в 2012 г., ставят целью не только получить новые материалы по материальной и духовной культуре, архитектуре, хозяйству и быту обитателей древнего поселения Дербента, но и уточнить стратиграфию и хронологию этого поселения.

В результате работ на раскопе XXV (рис. 2), расположенном в 93 м к ЮВ от южной угловой башни цитадели Нарын-кала, были выявлены пять культурных напластований общей мощностью до 3 м и связанные с ними архитектурные и бытовые остатки, датируемые в диапазоне от I-II в в. н.э. до VI в. включительно. Культурный слой поселения потревожен впущенными в него средневековыми мусульманскими погребениями (погр. 1-16), объединенными в целом единым погребальным обрядом, характеризующимся захоронением умерших в простой удлиненной грунтовой яме вытянуто на спине, головой на ЮЗ, с повернутым на юг черепом.

С верхним слоем (слой 1), нарушенным современными пахотой и лесопосадками, связана хозяйственная яма 3, выделяющаяся устроенным в ней каменным ящиком для хозяйственных нужд и датирующаяся по происходящему из нее керамическому комплексу V-VI вв. С нижележащим слоем 2 связаны остатки стены, глинобитного пола, база колонны, представляющая собой прямоугольный плинт (размерами 50-51 х 49-50 х 20 см) с установленным на нем полукруглым торусом (d = 40-42 см, толщиной 13-14 см), очаг открытого типа, скопления керамических сосудов (рис. 3, 1-5).

С началом отложения слоя 2 и завершением отложения слоя 3 стратиграфически связана хозяйственная яма 2, в которой наряду с многочисленными обломками керамической посуды, найдены предметы печного припаса, представленные керамическим штырем (диаметром ок. 2 см) (рис. 4, 10) и обломками двух кубовидных (со стороной 7-8,7 см) керамических изделий со сквозным отверстием (d = ок. 2 см) и прокаленной и частично оплавленной одной стороной (рис. 3, 6, 7).

Со временем отложения слоя 3 связаны остатки трех помещений, пяти хозяйственных ям и гончарная печь. Помимо представительной керамической коллекции и серии индивидуальных находок в ямах были найдены железная крица (яма 1), сасанидский кувшин (яма 6 – рис. 4, 9), фрагменты кубовидного изделия с отверстием, аналогичного найденным в яме 2 (рис. 3, 6, 7), 20 абразивов из пористого зернистого песчаника (яма 5 – рис. 4, 1-8), представляющие собой подпрямоугольного сечения (3-4х4-4,5 см) бруски длиной 9,5-13 см из пористого песчаника с одной рабочей гранью. Последние находки представляют предметы кузнечного производства, предназначавшиеся для шлифовки железных изделий. 12 подобных абразивов ранее были найдены в Дербенте в хозяйственной яме 17 на раскопе XIV, где был исследован так называемый «дом кузнеца», датируемый периодом от первых веков н.э. до сер. III в. н.э. (в комплекс были впущены погребения второй пол. III – нач. IV в. н.э.) (Кудрявцев, 1987. Л. 27-28. Рис. 73, 1-12, 75; Гаджиев, 2002. С. 125). Обращает внимание, что в обоих случаях бруски-абразивы обнаружены в хозяйственных ямах, причем в большом количестве.

Выявленная печь для обжига керамики (рис. 5, 6), от которой сохранились предтопочная (загрузочная) яма и топочная камера, представляла собой удлиненную яму с закругленными углами, длиной 3,0 м,

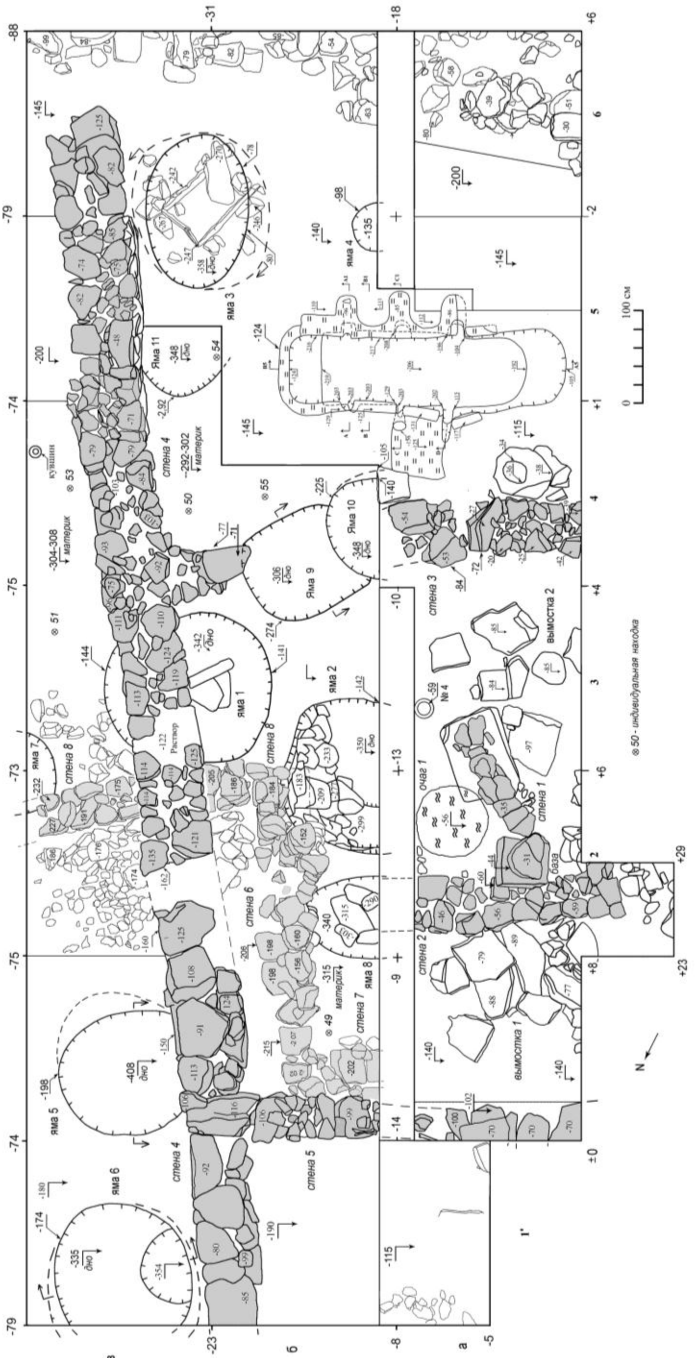

Рис. 2. Дербентское поселение. Раскоп XXV. Общий план.

шириной 0,74-0,82 м и глубиной 0,86-0,96 м. Боковые стенки топочной камеры были обложены прокаленными сырцовыми кирпичами (разме-

ром 40-42х40-42х10-12 см), которые соответствуют по размерам сырцовым кирпичам, использовавшимся, в частности, при сооружении сасанидских укреплений Дербента, городища Торпах-кала сер. V в., Гильгильчайской стены нач. VI в. Печь имела 6 вертикальных каналов-продухов, расположенных друг против друга по 3 с каждой продольной стороны топочной камеры и которые поднимались от дна камеры и в верхней ее части наклонно выходили на древнюю дневную поверхность. Верхняя часть заполнения печи представляла собой сплошной слой печины и обломков обожженных сырцовых кирпичей от рухнувшего перекрытия и свода. В этом слое были найдены фрагменты прокаленной саманной крышки (d = ок. 55 см), которая, вероятно, использовалась для прикрытия отверстия в коробовом своде обжигательной камеры. Придонная часть заполнения печи представляла собой слой золы и древесного угля толщиной 20-30 см. В заполнении печи были найдены фрагменты керамической посуды (рис. 5Б, 1-20), среди которой

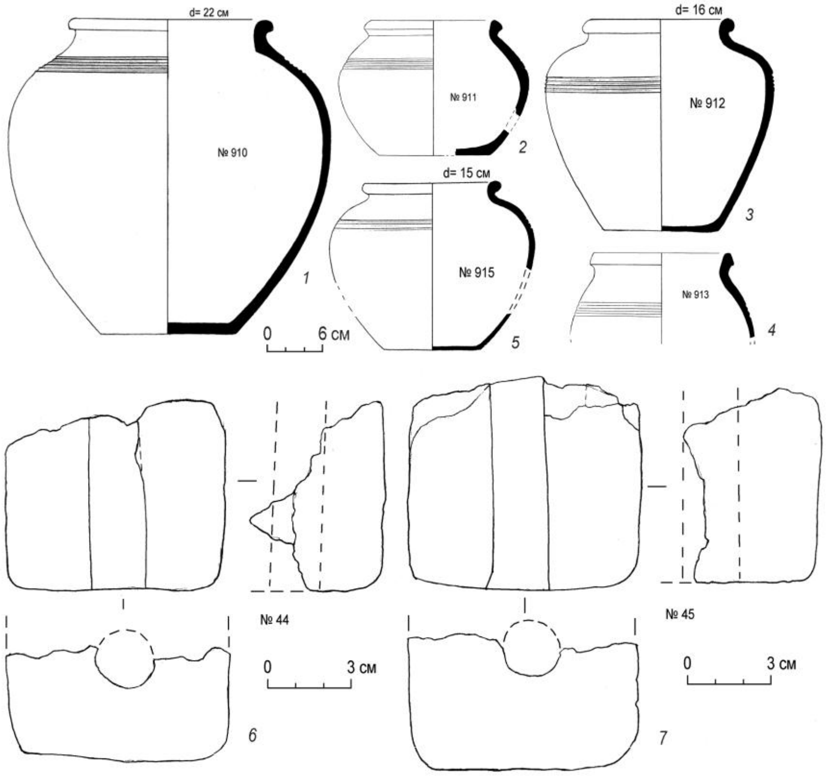

Рис. 3. Дербентское поселение. Раскоп XXV. Горшки (1–5) из скоплений керамики и керамические предметы печного припаса (6, 7) из хозяйственной ямы 2.

выделяются показательные обломки сасанидской керамики (рис. 5Б, 3, 10, 12, 16), ручки кувшинов (рис. 5Б, 17-19), которые, судя по характеру их оснований, «откололись» от сосудов во время обжига, и фрагменты необожженной белоглиняной чаши (рис. 5Б, 20).

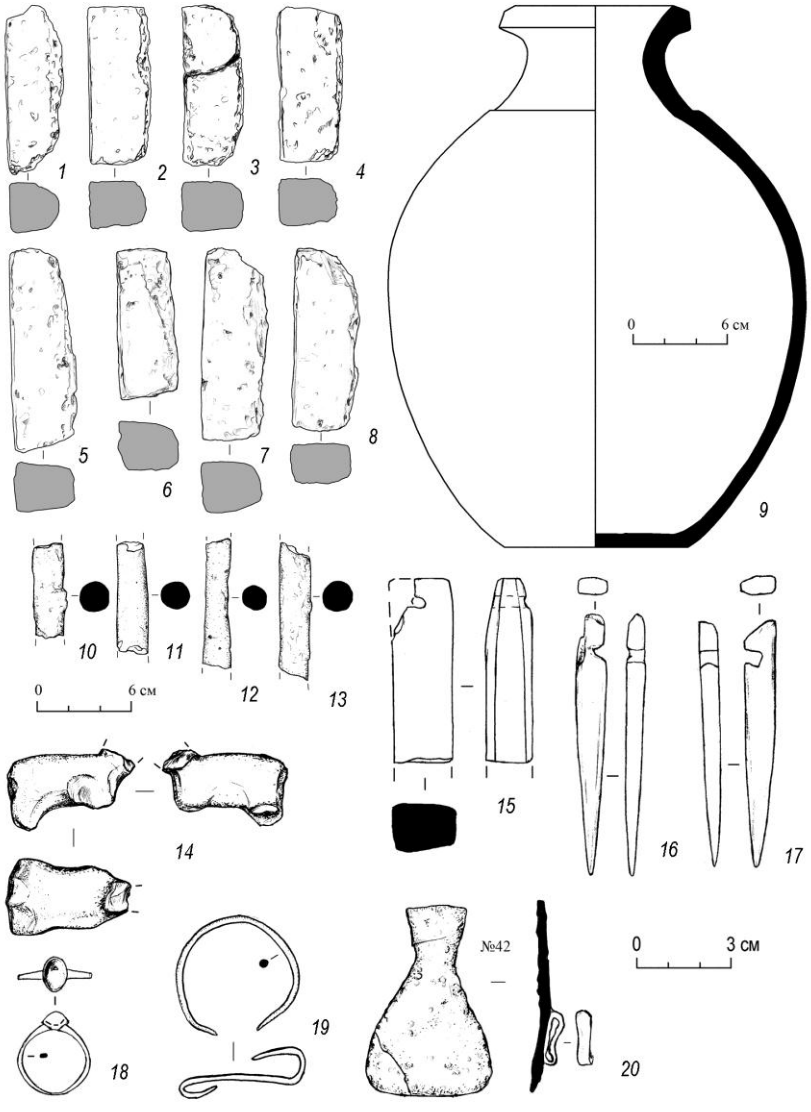

Рис. 4. Дербентское поселение. Раскоп XXV. Индивидуальные находки: каменные абразивы (1-8), сасанидский кувшин (9), керамические штыри (10-13), зооморфная статуэтка (14), каменный оселок (15), костяные иглы (16, 17), бронзовые кольцо (18), браслет (19), подвеска (20).

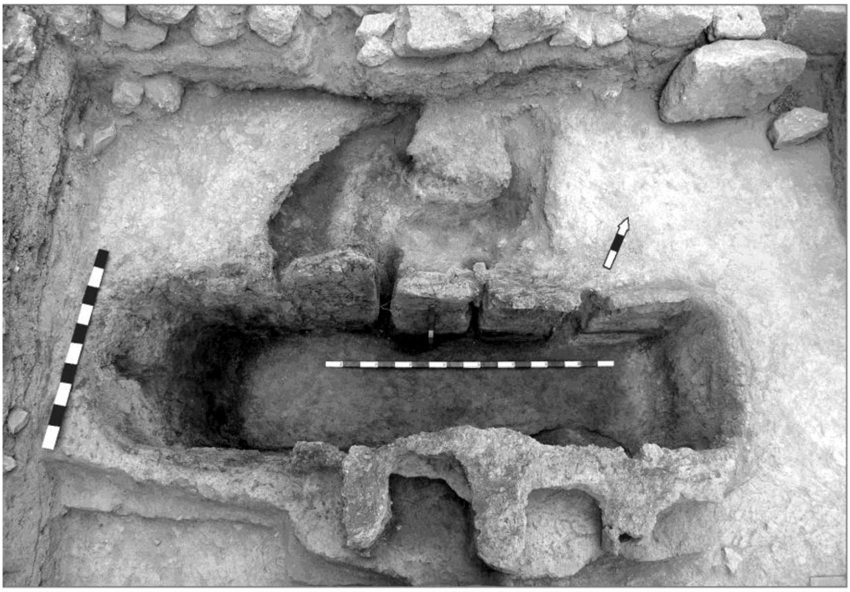

A

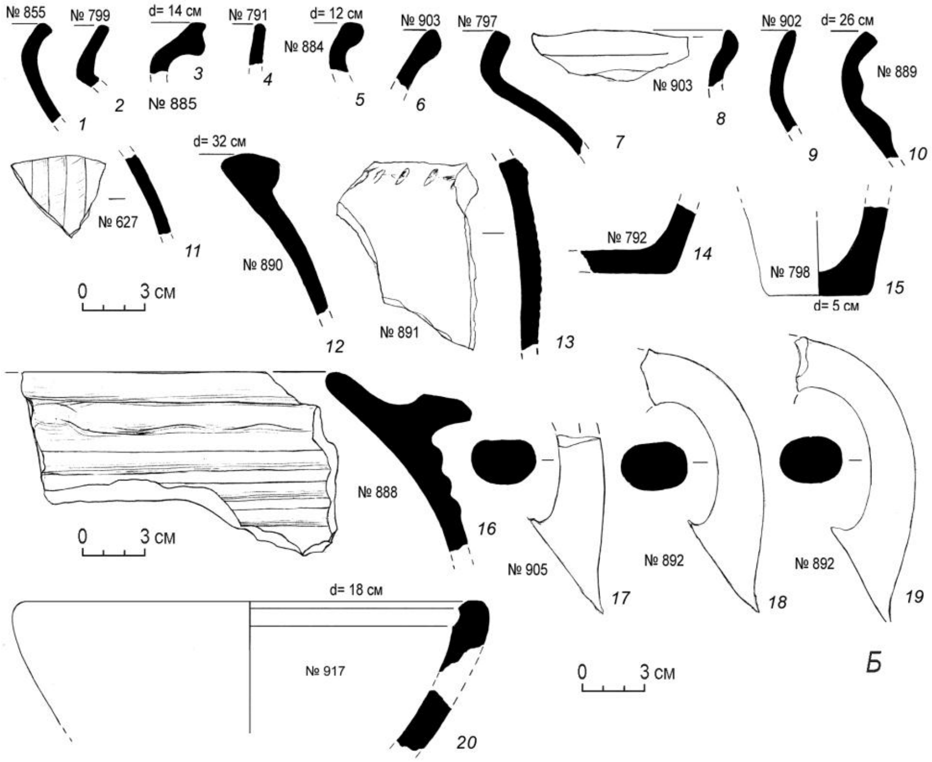

Б

Рис. 5. Дербентское поселение. Раскоп XXV. А – остатки печи для обжига керамики, Б – фрагменты керамической посуды из топочной камеры и загрузочной ямы.

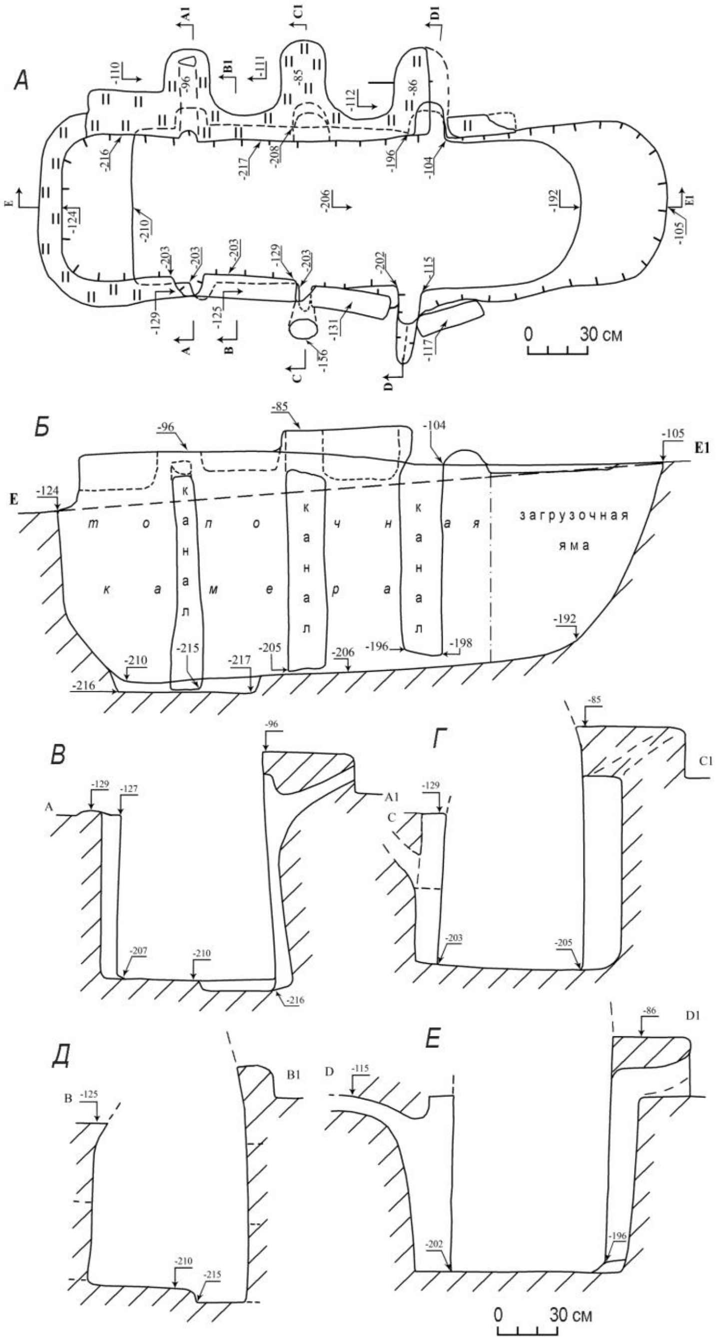

Рис. 6. Дербентское поселение. Раскоп XXV. Печь для обжига керамических изделий: А – план, Б-Е – разрезы.

Данная конструктивно и технологически развитая печь, датируемая V-VI вв. и находящая определенные аналоги, в частности, среди гончарных печей Мингечаура VI-VII вв. (Ионе, 1948. С. 170-171; 1949. С. 42-54; 1953. С. 31-79), отражает влияние Сасанидского Ирана на местное гончарное производство, что ранее отмечалось нами на основе изучения продукции гончарного ремесла Дербента и Южного Дагестана (Гаджиев, 1984. С. 47-72).

Керамический комплекс трех верхних слоев характеризуется сочетанием различных диагностирующих, хронологически показательных технико-технологических и стилистических групп столовой, тарной и кухонной керамики, характерной в целом для IV-VI вв. (столовая красно- и коричневоглиняная лощеная каннелюрованная, бежевоглиняная и розовоглиняная красноангобированная керамика, красноглиняная гладкостенная керамика, в т.ч. кувшины-ойнохои с пуговичными налепами-«глазками», сасанидская столовая и тарная посуда и др.).

Со слоем 4 связаны остатки трех стен и трех хозяйственных ям. В комплексе керамики этого слоя отсутствует сасанидская посуда, большее представительство имеет серо- и коричневоглиняная керамика с наружной лощеной черной или серой поверхностью, типичная для албано-сарматского периода. Это позволяет, учитывая стратиграфическую позицию слоя и хронологию вышележащих слоев, предварительно датировать его III-IV вв. Предматериковый слой 5, слабо насыщенный культурными остатками и который пока вскрыт на небольшом по площади участке, предварительно датирован первыми вв. н.э.

В ходе работ на раскопе XXV получен богатый археологический материал, представленный фрагментами керамической посуды, изделиями из керамики (пряслица, зооморфная статуэтка – рис. 4, 14), кости (иглы, проколки – рис. 4, 16, 17), бронзы (браслеты, кольцо, подвеска, фибула и др. – рис. 4, 18-20), железа (гвоздевидные и ножевидные предметы), камня (пряслица, оселки, жернова, зернотерки и др.), стекла (бусы, фрагменты сосудов), зафиксированы следы гончарного, кузнечного и металлургического (железоделательного) производств. Полученные материалы характеризуют культуру и быт населения Дербентского поселения, идентифицируемого с известным по письменным источникам V-X вв. (Бузанд, Егишэ, Парпеци, Агатангелос, Хоренаци, Ширакаци, Каланкатуаци, Цуртавели, Прокопий Кесарийский, Михаил Сириец, Табари, Хордадбех и др.) городом, укреплением Чор – пред-

шественником Дербента (об идентификации Чора и Дербента см.: Кузнецов, 1893. С. 423; Артамонов, 1962. С. 120-121; Кудрявцев, 2000. С. 38-45; Гаджиев, 2001. С. 166-167; 2002. С. 10, 45-48) – который выступал важным военно-стратегическим, административно-политическим и религиозным центром Восточного Кавказа. В месте с тем, полученные археологические материалы подтверждают отсутствие на территории Дербентского поселения слоев, относящихся к последним векам до н.э. и более ранним периодам (предскифскому, скифскому), и фиксируют непрерывное и преемственное развитие поселения с первых веков н.э. до VI в. включительно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, 1962.. Изд-во Гос. Эрмитажа, 524 с.
2. Гаджиев М.С.. Столовая керамика Южного Дагестана рубежа албанского и раннесредневекового времени // Древние промыслы, ремесло и торговля в Дагестане. Махачкала, 1984. с. 47-72.
3. Гаджиев М.С. Исследования сырцовой фортификации цитадели Дербента сасанидского времени (по материалам раскопов Р–XI и Р–XIII) // Древняя и средневековая архитектура Дагестана. Махачкала, 1989. с. 61-76.
4. Гаджиев М.С. Миссия епископа Исраела и вопросы исторической географии Кавказской Албании // Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки. Материалы и исследования по археологии России. № 3, Москва, 2001, с. 162-170.
5. Гаджиев М.С. 2002. Древний город Дагестана: Опыт историко-топографического и социально-экономического анализа. Москва, Восточная литература, 320 с.
6. Гаджиев М.С. Раскопки в цитадели Дербента в 2011 г. // Вестник Института истории, археологии и этнографии. № 1. Махачкала, 2013. с. 122-147.
7. Ионе Г.И. Об обжигательных печах Мингечаура // Вестник древней истории, 1948. № 3. с. 170-171.
8. Ионе Г.И. Гончарные печи древнего Мингечаура // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. 24. Москва, 1949. с. 42-54.
9. Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах Мингечаура // Материальная культура Азербайджана. Т. 3. Баку, 1953. с. 31-79.
10. Кудрявцев А.А. О датировке первых сасанидских укреплений в Дербенте // СА, 1978. № 3. с. 243-257.
11. Кудрявцев А.А. «Длинные стены» на Восточном Кавказе // ВИ,1979. № 11, с. 31-43.

12. Кудрявцев А.А. Отчет о работе Дербентской археологической экспедиции в 1987 г. // Архив ИИАЭ ДНЦ РАН. Ф. 3. Оп. 3. Д. 670.
13. Кудрявцев А.А. К отождествлению раннесредневековых городов Чора и Дербента // Историко-археологический альманах. Вып. 6. Армавир – Москва, 2000. с. 38-45.

DƏRBƏND YAŞAYIŞ YERİNDƏ YENİ TƏDQİQATLAR
(qısa məlumat)

Murtuzəli Hacıyev

Xülasə

Açar sözlər: Dərbənd, Çor, son sarmat dövrü, sasani dövrü, dulus kürəsi.

Məqalə şahənşah I Xosrov Nuşirəvanın zamanında, 568-569-cu illərdə daşdan inşa edilmiş Dərbənd müdafiə kompleksindən əvvələ - e. I minilliyinin birinci yarısı - ortalarına aid edilən Dərbənd yaşayış yerində 2012-2013-cü illərdə aparılmış qazıntı işlərinin nəticələrinə həsr olunmuşdur. Əldə edilmiş materiallar qədim erməni, gürcü, erkən Bizans və ərəb müəlliflərinə məlum olan, Şərqi Qafqazın mühüm hərbi-strateji, inzibati-siyasi və dini mərkəzi kimi çıxış edən Çor/Çol qala-şəhəri ilə eyniləşdirilən Dərbənd yaşayış yerinin əhalisinin mədəniyyətini və məişətini xarakterizə edir.

NEW RESEARCH ON THE DERBENT SETTLEMENT
(brief information)

Murtuzali Hajiyev

Summary

Keywords: Derbent, Chor, Late Sarmatian period, Sasanian period, potter's furnace.

The article focuses on the results of the excavations carried out in 2012-2013 on the Derbent settlement that dates from the 1-st half - the mid. of the 1-st mil. AD and preceded the stone Derbent defensive complex built in 568-569 AD during the reign of shahanshah Khosrow I Anushirwan. The resulting materials characterize culture and life of the inhabitants of Derbent settlement which is identified with the city-fortress of Chor/Chol known for ancient Armenian, Georgian, Syrian, Early Byzantine and Arab authors and which was the important administrative, strategic and religious center of East Caucasus.

QƏDİM SAMEXİYANIN (KAMEXİYANIN) KƏŞFİ

Mübariz Xəlilov
(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)
xalilov_az@yahoo.com

Açar sözlər: Xınıslı, alban, şəhər yeri, nekropol, arxeoloji qazıntılar, icmal.

Şamaxının yazılı mənbələrdə qeydə alınmış qədim şəhərlərdən hər hansı biri ilə eyniləşdirilməsi istiqamətində ilk cəhdlər hələ XVII əsrdə Avropa alimləri tərəfindən edilmişdir. Almaniyanın Leyptsiq Universitetinin məzunu, magistr Adam Oleariyin verdiyi məlumata görə, qədim yunan coğrafiyaçısı Klavdiy Ptolemeyin (II əsr) «Coğrafi təlimnamə» əsərinin şərhçiləri, xüsusilə də, Magin güman edirdi ki, həmin əsərdə xatırlanan qədim Kiropol şəhəri Şamaxıdır (13, s. 288). Adam Oleariy yazırdı: «Şamaxı Kiropol kimi dənizə yaxın deyil, düz getdikdə, ondan iki günlük məsafədə yerləşir. Buradan görünür ki, qədim müəlliflər bu yer və çaylar haqqında yazarkən ciddi səhvə yol vermişlər» (13, s. 288). Fransız müəllifi D'Anvil (XVIII əsr) ilk dəfə olaraq Şamaxını Ptolemeyin adını çəkdiyi Samexiya (Kamexiya) alban yaşayış məntəqəsi ilə eyniləşdirmişdir (13, s. 473). İndiki Şamaxı şəhərinin kənarında, Xınıslı kəndi yaxınlığında aparılmış arxeoloji tədqiqatlar sonuncu fikrin həqiqətə daha yaxın olduğunu təsdiq etdi (2; 3; 14; 16; 21).

Xınıslı abidəsi 1939-cu ildən etibarən elmə məlum olmuşdur. Həmin ildə Y.A.Paxomov burada dağılmış bir qəbri və onun avadanlığını tədqiq etmişdir (baxın: 14, s. 209).

1946-cı ildə təsərrüfat işləri nəticəsində abidənin yerləşdiyi ərazidən qırılmış baş hissəsi nəzərə alınmadan hündürlüyü 2,26 m, yəni təbii insan boyundan uca olan, daşdan yonulmuş monumental insan heykəli tapılmışdır (20; 22).

1958-ci ilin yanvar ayında şumlama işlərinin gedişində abidənin tutduğu sahədə bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən, 2 saxsı küpənin içərisində antik gümüş sikkələrdən ibarət dəfinə üzə çıxarılmış, Şamaxı rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru S.Ə.Nəcəfovanın verdiyi məlumat əsasında tapıntı yerinə gələn Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları təqribən 335 sikkə əldə edə bilmiş, dəfinənin bir hissəsini isə yerli əhalidən toplamaq mümkün olmamışdır (12, s. 9-21).

Təsadüfi tapıntılar Xınıslı abidəsinin zənginliyindən xəbər verirdi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu 1958-ci ilin fevralında öz elmi işçiləri R.M.Vahidov və İ.H.Nərimanovu Şamaxıya göndərir. Ezamiyyətdən qayıdan arxeoloqların məlumatı əsasında abidədə kəşfiyyat qazıntı işləri aparmaq qərara alınır. Tarix İnstitutunun S.M.Qazıyev, C.Ə.Xəlilov və C.N.Rüstəmovdan ibarət dəstəsi 1958-ci ilin fevral-mart aylarında, 10 gün ərzində yerüstü materialları toplamaqla yanaşı kiçik ölçülü sahədə qazıntı işləri də aparmışdır. Kəşfiyyat qazıntı sahəsində 2 küp qəbri də üzə çıxarılaraq tədqiq edilmişdir.

Xınıslı. Torpaq qəbri.

Bu kəşfiyyat işlərindən sonra 60 hektardan çox sahəni əhatə edən Xınıslı abidəsində uzun müddətli, stasionar qazıntıların aparılmasının zəruriliyinə heç bir şübhə yeri qalmadı. Tarix İnstitutunun C.Ə.Xəlilovun rəhbərliyi altında təşkil etdiyi Xınıslı arxeoloji ekspedisiyası 23 may 1958-ci il tarixindən etibarən çöl-tədqiqat işlərinə başladı. Beləliklə, 2013-cü ildə ekspedisiyanın fəaliyyətə başlamasının 55 ili tamam olmuşdur. 1971-1972-ci illərdə həmin ekspedisiya Şirvan ekspedisiyası, 1972-ci ildən sonra Şamaxı ekspedisiyası adlanmışdır.

Xınıslı ekspedisiyası 1958-ci ildə 2 sahədə arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Xınıslının I qazıntı sahəsində (300 m^2) tədqiqatlar həmin ildə başa çatdırılmış, yaşayış yerinin qalıqları ilə yanaşı 6 quyu qəbri, 1 küp qəbri (№ 3), 1 daş qutu qəbri olmaqla ümumilikdə 8 qəbir üzə çıxarılmışdır.

1958-1965-ci illərdə II qazıntı sahəsində (900 m^2) tədqiqat işləri aparılmış, Xınıslı yaşayış yerinin stratiqrafiyasını müəyyənləşdirmək, 195 qəbir aşkar edərək xronologiyasını dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Bunlar 58 küp qəbri (№ 4-61), 9 quyu qəbri (№ 7-15), 62 torpaq qəbri, 66 daş qutu

qəbrindən (№ 2-67) ibarətdir. Bundan başqa 1965-ci ildə ilk tunc dövrünə aid 1 daş sərdabə qəbri açılaraq öyrənilmişdir. 35 və 36 saylı küp qəbirləri ayrı-ayrılıqda nömrələnsə də, müvafiq hesabatda eyni bir qəbir kimi təsvir edilmişlər. Həqiqətən də, qəbir küplərinin hər ikisi eyni kvadratda, eyni dərinlikdə, yan-yana qeydə alınmış, onların avadanlığını bir-birindən ayırmaq mümkün olmamışdır. Küplərdən birində böyük, digərində uşaq dəfn edilmişdir. Güman etmək olar ki, bu əslində bir qəbirdir, başqa sözlə desək, iki dəfn küpü üçün bir qəbir kamerası qazılmışdır. Belə bir mülahizə özünü doğruldacağı halda 1958-1965-ci illərdə II qazıntı sahəsində 58 deyil, 57 küp qəbrinin aşkar edildiyini təsdiq etmək mümkündür.

1965-1968-ci illərdə Xınıslı abidəsində III qazıntı sahəsi (300 m^2) tədqiq edilmişdir. Yaşayış yerində qazıntılarla eyni zamanda 12 küp qəbri (№ 62-69, 72-74), 3 quyu qəbri (№ 16-18), 13 torpaq qəbri (№ 63-75), 3 daş qutu qəbri (№ 68-70) və beləliklə, cəmi 31 qəbir üzə çıxarılmışdır. 1968-ci ildə, III qazıntı sahəsində 67 və 67a nömrələri altında qeydə alınmış küp qəbirlərinin, yuxarıda göstərdiyimiz 35 və 36 saylı küp qəbirləri kimi, vahid bir qəbir olması zənn edilə bilər. C.Ə.Xəlilovun bu qəbirləri ardıcıl olaraq 67 və 68 nömrələri ilə deyil, 67 və 67a nömrələri altında qeydiyyata alması, ola bilsin ki, onun da belə düşündüyünə bir işarədir. 67 və 67a saylı hər iki dəfn küpünün eyni kvadratda, eyni dərinlikdə yerləşməsi, 35 və 36 saylı küplərdə olduğu kimi bu küplərin də birində böyük, digərində uşaq dəfn edilməsi, bəlkə də, irəli sürülmüş fikrin həqiqətə yaxınlığının göstəriciləridir.

1967-1968-ci illərdə kəşfiyyat xarakterli IV qazıntı sahəsi (75 m^2) öyrənilmiş, bu sahənin ilk orta əsrlərə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir. 1967-ci ildə həmçinin Xınıslı abidəsindən şimal-şərqdə, Pirdirəki dağının ətəyində yoxlama işləri görülmüş, burada ilk orta əsrlərə aid nazik mədəni təbəqənin olduğu və həmin təbəqənin bilavasitə ilk tunc dövrünə aid mədəni qatın üzərində yerləşdiyi müəyyən edilmişdir.

Xınıslı. Torpaq daşınması üçün texnikadan istifadə edilməsi.

1968-ci ildə V qazıntı sahəsində (300 m²) arxeoloji tədqiqatlara başlanılmışdır. 1969-1970-ci illərdə Xınıslı abidəsində qazıntı işlərində müvəqqəti fasilə olmuşdur. 1971-ci ildə V sahədə bərpa edilən qazıntılar 1972-ci ildə kiçik həcmli işlə başa çatdırılmışdır. V qazıntı sahəsində 9 küp qəbri (№ 70-71, 75-81), 8 torpaq qəbri (№ 76-83), 3 quyu qəbri (№ 19-21), 3 daş qutu qəbri (№ 71-73) olmaqla cəmi 23 qəbir açılaraq öyrənilmişdir.

1972-1974-cü illərdə VI qazıntı sahəsində (150 m²) tədqiqatlar aparılmış, yaşayış yerinin öyrənilməsi ilə eyni vaxtda 2 torpaq qəbri (№ 84-85) aşkar edilmişdir.

Xınıslı. Polşa arxeoloqu Mariya Dekovnya.

Beləliklə, Xınıslı abidəsində stasionar tədqiqatlara qədər (1958-ci ilədək) kəşfiyyat xarakterli qazıntı işlərini nəzərə almasaq, burada 1958-1968, 1971-1974-cü illərdə ümumilikdə 2025 m² sahə qazılaraq tədqiq edilmişdir. Mədəni təbəqələrin ümumi qalınlığının bir sıra yerlərdə 5 metrə yaxın olması abidənin daha geniş miqyasda öyrənilməsi işini çətinləşdirmişdir. Xınıslıda antik və ilk orta əsrlərə aid 261 və ya 260 qəbir (35 və 36 saylı küp qəbirləri bir qəbir kimi qəbul edilərsə) üzə çıxarılaraq tədqiq edilmişdir. Bunlar 21 quyu qəbri, 85 torpaq qəbri, 81 və ya 80 küp qəbri, 73 daş qutu qəbri (19) və 1 erkən tunc dövrünə aid daş sərdabədən ibarətdir. Bunu qeyd etmək yerinə düşər ki, erkən tunc dövrünə və erkən orta əsrlərə aid daş qutu qəbirləri, habelə antik quyu qəbirləri Azərbaycanda ilk dəfə məhz Xınıslıda aşkar edilərək öyrənilmişdir. Xınıslıda antik küp qəbirlərlə yanaşı III-V əsrlərə aid küp qəbirlərinin üzə çıxarılması Albaniyada küp qəbirlərinin xronologiyasına düzəliş edilməklə nəticələndi (baxın: 5, s. 32-34). Alban və ümumiyyətlə, Azərbaycan küp qəbirlərinin xronoloji çərçivəsinin yuxarı həddi V əsrə çatdırıldı. Yaşayış yerinin tədqiqi nəticəsində məlum oldu ki, abidənin alt təbəqəsi ilk tunc dövrünün Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinə

aiddir. E.ə. III minillikdə Xınıslıda yaşayış yeri mövcud olmuşdur. Çox uzun sürən fasilədən sonra e.ə. IV əsrdə burada həyat bərpa olunaraq geniş yaşayış məskəni salınmış və o nisbətən qısa müddət ərzində böyük bir alban şəhərinə çevrilmişdir. Bu şəhər ilk orta əsrlərdə tənəzzül prosesinə məruz qalmışdır.

Xınıslı ekspedisiyası abidədə arxeoloji qazıntıların gedişində Azərbaycan arxeologiyasında ilk dəfə olaraq elektriklə işləyən, torpağın qazıntı sahəsindən kənara daşınmasına xidmət edən transportyor tipli xüsusi qurğudan istifadə etmişdi.

Ekspedisiya Xınıslı abidəsinin və əldə edilmiş arxeoloji materialların tədqiqi prosesinə xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsi istiqamətində də müəyyən uğurlar qazanmışdı. Azərbaycan tərəfinin dəvəti ilə 1964-cü ildə Xınıslıya gələn Polşa arxeoloqu Mariya Dekovna çöl-tədqiqat işlərində yaxından iştirak etmişdir. Xınıslıda aşkar edilən antik və ilk orta əsrlərə aid bəzi arxeoloji materiallar (inv. № 290, 385, 404 və s.) arxeomaqnit üslubu tətbiq etməklə xronologiyalarının dəqiqləşdirilməsi üçün Rusiyaya, prof. S.P.Burlatskayanın laboratoriyasına göndərilmiş və alınmış nəticələr «Советская археология» jurnalında çap edilmişdi (10; 11). Sasanilər sülaləsindən olan İran şahənşahlarından birinin ov səhnəsini əks etdirən qızıl suyuna çəkilmiş gümüş cam 12 oktyabr 1970-ci il tarixində bağlanmış xüsusi müqavilə əsasında Moskva Dövlət Tarix Muzeyinin mütəxəssisi V.N.Darkeviç tərəfindən bərpa olunmuşdu.

Xınıslı. Antik dövrə aid tunc qadın təsviri.

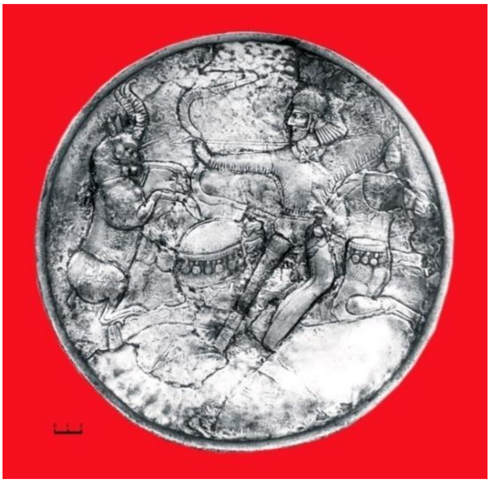

Xınıslı. Qızıl suyuna çəkilmiş gümüş nimçə, III-IV əsrlər.

Xınıslı abidəsinin beynəlxalq səviyyədə təbliği sahəsində də geniş addımlar atılmışdı. 1970-ci ildə Moskvada, məşhur Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisində nümayiş etdirilmiş arxeoloji eksponatlar arasında Xınıslı materiallarına əhəmiyyətli yer ayrılmışdı. Xınıslıda aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında bir sıra beynəlxalq elmi forumlarda xüsusi məruzələr edilməklə xarici alimlər məlumatlandırılmışdır. Belə elmi məclislər arasında 1976-cı ildə keçirilmiş Antikşünasların XIV Beynəlxalq «Eyrene» konfransı və həmin konfransda C.Ə.Xəlilovun «Şamaxı antik dövrdə» adlı məruzəsi ilə çıxışı xüsusi qeyd edilə bilər. Bundan başqa Xınıslı abidəsi haqqında ekspedisiyanın rəisi C.Ə.Xəlilovun yazdığı elmi məqalələr Moskvada nəşr olunan «Советская археология», «Вестник древней истории», Almaniyada nəşr olunan «Das Altertum» kimi nüfuzlu jurnallarda çap edilmişdir (14; 15; 21).

Xınıslıda aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin 1968-ci ildə rejissor və operator Q.M.Cəfərov tərəfindən çəkilmiş «Qədim Şamaxı» elmi-kütləvi televiziya filmində əks olunması abidənin geniş tamaşaçı auditoriyasında tanıdılması işində mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

Xınıslı abidəsinin arxeoloji tədqiqi nəticəsində təkcə rəsmi qeydə alınaraq götürülmüş arxeoloji materialların ümumi sayı 3500-ə yaxındır. Bunların arasında qədim Roma məhsulu olan, qartal fiqurunu əks etdirən qızıl örtüklü sancaq, hun polixrom sənət nümunəsi olan, qiymətli daşlarla bəzədilmiş, qızıl örtüklü diadema, monumental daş heykəltəraşlığı nümunələri, antropomorf, zoomorf təsvirli digər metal, daş, keramika məmulatı və başqa tapıntılar diqqəti daha çox cəlb edir (1; 4; 6; 7; 8; 9; 17; 18). Hal-hazırda Xınıslı arxeoloji materialları Bakıda Azərbaycan Tarixi Muzeyində, İçərişəhər Tarixi-Memarlıq Qoruğunda, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyində və Arxeoloji Fondunda, Şamaxı Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində qorunub saxlanılır və nümayiş etdirilir.

Xınıslı abidəsində aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin əsas, ən mühüm nəticəsi isə Şamaxının Klavdiy Ptolemeyin Samexiya (Kamexiya) adı altında xatırladığı qədim alban şəhəri ilə eyniliyinin və beləliklə, Şirvanın bu möhtəşəm şəhərinin 2400 il bundan əvvəl salınmasının müəyyənləşdirilməsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1.Xəlilov C.Ə. Xınıslı daş heykəlləri // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XVI cild, № 11, 1960.

2.Xəlilov C.Ə. Xınıslı qədim yaşayış yeri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, № 3, 1961.
3.Xəlilov C.Ə. Xınıslıda arxeoloji qazıntıların ilk nəticələri haqqında / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VI cild. Bakı, 1965.
4.Xəlilov C.Ə. Maraqlı incəsənət abidəsi / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VII cild. Bakı, 1973.
5.Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər). Bakı, 2009.
6.Nuriyev A.B. Xınıslıdan tapılan şüşə piyalə // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XVIII cild, № 4, 1962.
7.Nuriyev A.B. Qədim Şamaxıda şüşə istehsalına dair / Azərbaycanın maddi mədə-niyyəti, VI cild. Bakı, 1965.
8.Orucov A.Ş. Xınıslının ilk orta əsr gil qablarının naxışlanması üsulları // Azər-baycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, tarix və fəlsəfə elmləri seriyası, № 8, 1967.
9.Orucov A.Ş. Xınıslıdan tapılmış antropomorf gil fiqur haqqında // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XXVII cild, № 5, 1971.
10.Бурлацкая С.П. О датировании археологических объектов археомагнит-ным методом // Советская археология, № 3, 1962.
11.Бурлацкая С.П. Датирование археологических объектов археомагнитным методом // Советская археология, № 4, 1963.
12.Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, выпуск IX. Баку, 1966.
13.Путешественники об Азербайджане, том I. Баку, 1961.
14.Халилов Дж.А. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании // Советская археология, № 1, 1962.
15.Халилов Дж.А. Серебряное блюдо с позолотой из древней Шемахи // Вестник древней истории, № 3, 1976.
16.Халилов Дж.А. Шемаха античной эпохи / Проблемы античной истории и культуры, II. Ереван, 1979.
17.Халилов Дж.А. Шемахинское серебряное блюдо. Баку, 1985.
18.Халилов М.Дж. Монументальная каменная скульптура древней Шемахи / Тезисы докладов II Всесоюзного Симпозиума по проблемам эллинисти-ческой культуры на Востоке. Ереван, 1984.
19.Халилов М.Дж. Раннесредневековые каменные ящики Хыныслы / Мате-риалы Международной Научной конференции «Кавказ: археология и этнология». Баку, 2009.
20.Ямпольский З.И. О статуе, найденной на территории Кавказской Албании / Краткие сообщения Института Истории материальной культуры, вып. 60. Москва, 1955.
21.Chalilov D.A. Das alte Schemacha im Lichte der archäologischen Ausgrabun-gen // Das Altertum Heft 1. 1978. Bd. 24.
22.Jampolski S.I. Sine un gebiet des kaukasischen Albanien gefundene statue / Bibliotaeca classia orientalis. Berlin, 1959.

THE DISCOVERY OF ANCIENT SAMEKHIA (KAMEKHIA)

Mubariz Khalilov

Summary

Keywords: Khynisli, Albanian, settlement, necropol, archaeological diggings, survey.

One of the significant archaeological monuments of Caucasus Albania - Khynisli, identified with antique Samekhia (Kamekhia) of the ancient Greek author Claudius Ptolemy (II AD) is researched in this article. The author investigates issues of scientific approbation and the gitation of monument as well as in chronological order brings into accord the statistical date about reconnoitering and stationary investigations, excavated lots and various burials. The participation of foreign experts in the research of Khynisli is also pointed out by the author.

ОТКРЫТИЕ ДРЕВНЕЙ САМЕХИИ (КАМЕХИИ)

Мубариз Дж. Халилов

Резюме

Ключевые слова: Хыныслы, албанское, городище, некрополь, археологические раскопки, обзор.

Статья посвящена одному из наиболее значимых археологических памятников Кавказской Албании, отождествляемому с античной Самехией (Камехией) древнегреческого автора Клавдия Птолемея (II в.н.э.). Автор в хронологической последовательности приводит статистические данные о разведовательных и стационарных исследованиях, о раскопанных участках, различных погребениях. В статье отмечается участие некоторых иностранных специалистов в исследовании Хыныслы и его материалов. Объектами исследования являются также вопросы научной апробации, пропаганды памятника и т.д.

ŞAMAXI ŞƏHƏRİNİN CÜMƏ MƏSCİDİ HAQQINDA

Nailə Ciddi
(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)
naila.djiddi@yandex.ru

Açar sözlər: din, müqəddəslər, memarlıq, şəriət, məscid.

Respublikamız müstəqillik yoluna qədəm qoyandan sonra yurdumuzun ayrı – ayrı bölgələrinin tarixi, adət - ənənəsi, folkloru, etnoqrafiyası, toponimləri, tarixi memarlıq abidələri, o cümlədən, məscidlər bu günün gözü ilə tədqiqata cəlb edilməkdədir. 1991-ci ildən sonra bu sahədə xeyli əməli işlər görülmüş, yeni tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Öncül dünya ədəbi qaynaqlarına söykənərək daha çox milli dəyərlər süzgəcindən keçirilən həmin tədqiqatlar isə bütövlükdə Azərbaycanın mənəvi dəyərlərinin yenidən öyrənilməsi deməkdir. Vətənimizin qədim tarixə malik tarixi-etnoqrafik bölgələrindən biri də Şirvandır. Min ilə yaxın tarix səhnəsində olan Şirvanşahlar dövləti, əsasən, bu ərazidə yerləşmiş, qədim Şamaxı şəhəri isə onun paytaxtı olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində Şirvanşahlar dövləti daha böyük əraziləri özündə birləşdirmişdir. Məsələn, mənbələrin birində qeyd olunur ki, Şirvanşahlar dövləti Kür çayı ilə Şabran, Xəzər dənizi ilə Qəbələ arasındakı ərazini əhatə etmişdir (1, s. 549). A. Bakıxanov özünün "Gülüstani – İrəm" əsərində XIX yüzillikdə Şirvana daxil olan regionları belə müəyyənləşdirib: "...indiki Şirvan məmləkəti Səlyan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Tabarsaran, Kürə, Samur nahiyəsi və İlisunun aşağı bir qismindən ibarətdir" (2, s.13).

Hal-hazırda isə Şirvan regionu Qobustan, Şamaxı, İsmayıllı, Ağsu, Göyçay, Ağdaş, Zərdab, Ucar, Kürdəmir, Hacıqabul rayonlarını və Şirvan şəhərini özündə birləşdirir. Qədim tarixə malik poeziya, elm, sənət, maarif və dini mərkəzlərdən biri olan bu diyar, demək olar ki, indiyədək konfessional baxımdan geniş elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Halbuki, tarixin şahidi olan bu regionun hər daşı, hər qalası, hər bir övliyası ulu keçmişimizdən günümüzə soraq verən bir kitabədir. Belə tarixi kitabələri özündə əks etdirən qədim memarlıq abidələrimizdən biri də Şamaxı şəhərinin Cümə məscididir. Bu qədim memarlıq abidəsi nəinki Cənubi Qafqazın tarixində öndə dayanan tikilidir, həmçinin islam tarixi memarlığının qədimliyinin göstəricisidir. Şamaxı Cümə məscidi kompleksi memarlıq nöqteyi-nəzərindən XIX əsrə qədər inşa edilən tiklilərə aiddir. Şirvana və Dərbəndə aid yazılan müxtəlif tarixi tədqiqatlarda düzgün olaraq göstərilir ki, bu abidə tarixi – mədəni nöq-

teyi-nəzərdən Şamaxı şəhərinin spesifik memarlıq üslubunda tikilmiş abidəsidir. Bu da təbiidir, çünki ərəblər işğal etdikləri şəhərlərdə birinci növbədə məscid tikirdilər. Həmin tikilən məscidlərin mehrabı da Məkkə istiqamətində olurdu. Memarlıq baxımından tikilən bu məscidlərin əksəriyyəti ərəblərin formalaşdırdıqları inşaat sənəti əsasında həyata keçirilirdi. Ərəblər bu məscidləri inşa edərkən özləri ilə kənardan mütəxəssislər gətirmirdi. Onların verdikləri təkliflər əsasında yerli memarlardan istifadə olunurdu. Cümə məscidinin tikintisində də bunu görmək mümkündür. Bu baxımdan məlum olur ki, Şirvanda islama qədər müstəqil memarlıq məktəbi olmuşdur (3, s.108). Ehtimal edilir ki, məscid Şamaxı şəhərində yerləşən böyük ticarət mərkəzinin yanında tikilmişdir. Çünki məscidlərin tikintisi təkcə islam dininin təbliğatı məqsədilə həyata keçirilmirdi. Din xadimləri burada yığışaraq əhalinin bir sıra tale yüklü məsələlərini həll edirdilər. Digər tərəfdən məscid şəhərin mərkəzində olduğundan onun arxitekturası və bəzədilməsinə yerli memarlar xüsusi fikir vermişdilər. Etnoqrafik müşahidələr də bunu sübut edir.

Dövrümüzə qədər gəlib çatmış Cümə məscidi 1902 – ci ildə Yozef Ploşko və memar Zivər bəy Əhmədbəyovun (1873-1925) layihəsi ilə qədim məscidin özülü üzərində tikilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, məscid nəinki VIII əsr İslam memarlığının qədim tarixi baxımından, həm də möhtəşəm plan üslubuna görə Qafqazın qədim dini tikililərindəndir. Mehrabı Kəbəyə istiqamətlənən məscidin günbəzi yerli təbii əhəng daşı ilə inşa olunmuşdur. Şəriət qanununa görə, qədim məscidlər yenisi ilə əvəz ediləndə mümkün qədər əvvəlki plana uyğun inşa edilməlidir. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində qədim məscidin özülü üzərində inşa edilmiş Şamaxı Cümə məscidinin ilkin planını bərpa etmək mümkün olmuşdur. Uzunluğu 47 metr, eni 28 metrə çatan düzbucaqlı formalı məscidin nəhəng zalı kvadrat şəkilli üç sərbəst hissəyə bölünür. Bu hissələr bir – biri ilə aralarındakı geniş keçidlərlə əlaqələndirilmişdir. Məscidin belə plan həlli müəyyən dərəcədə məşhur ərəb məscidlərini – həmin dövrdə, yəni VIII əsrdə tikilmiş Dəməşqdəki Əməvi və Kordovadakı Böyük məscidi xatırladır. Belə plan quruluşuna malik olan məscidləri mərkəz xətti boyunca memarlıq və konstruksiyasına xələl gətirmədən hər iki istiqamətdə genişləndirmək olar (4, s .62). Ümumi plana görə, Şamaxı Cümə məscidi Dərbənd Cümə məscidi və Dağıstandakı XIII əsr Cümə məscidi ilə oxşarlıq təşkil edir. Digər tərəfdən məscid üç hissədən ibarət olmasına və daxili sahəsinə görə bir qədər XI – XII əsrlərdə Mərkəzi Asiyada tikilmiş “Namazqa” məscidini xatırladır. Bu oxşarlıqlar həm də onun nəticəsidir ki, müsəlman şərqində yaşayan xalqların bir-birilə sıx etno-

mədəni əlaqələri olmuşdur (3, s. 109).

Cümə məscidinin tikilməsi xəlifə Validin qardaşı Əbu Müslümün hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. O, Şirvan və Dağıstanı işğal etmiş, bu ölkələrdə islam dinini yaymışdır. 1902-ci il zəlzələsindən sonra çox böyük dağıntının səbəbini araşdırmaq üçün xüsusi komissiya iş apararkən, Tiflisdən gəlmiş geoloq, şahzadə Şahqulu Qacar ərəb yazıları tapmış və bunun əsasında təyin edilmişdir ki, Cümə məscidi hicri tarixi ilə 126-cı ildə, miladi tarixi ilə 743-cü ildə inşa edilmişdir. Cümə məscidi Qafqazda 733 – 734-cü illərdə tikilmiş Dərbənd məscidindən sonra ikinci qədim məsciddir.

Qədim məscidin planı və şəkli hələ tapılmayıb. Lakin rus rəssamı Q. Qaqarin 1847-ci ildə Cümə məscidinin naturadan şəklini çəkmişdir. 1859 – cu il zəlzələsindən sonra məscidin səliqəli kvartallar üzrə tikilməsində quberniya və şəhər arxitektoru Qasım bəy Hacıbababəyovun (1811 – 1874) xüsusi xidməti olub. O, 1858-ci ildə Şamaxı teatr binasını, 1870-ci ildə Şamaxı hamamını, Cümə məscidinin yanında iki minarəli Təzə məscidi tikdirmişdir. Təzə məscidin minarələri üzərindəki naxışlar Cümə məscidinin gümbəzinin və yaxud qübbəsinin üzərindəki təsvirləri xatırladır. Yazılı mənbələrdən aydın olur ki, Təzə məscid Hacı Məmmədrzanın ayırdığı maliyyə vəsaiti əsasında tikilmişdir. 1910-cu ildə Zivər bəy Əhmədbəyov İmanlı məscidini tikdirmişdir.

1903 – cü ilin oktyabrında Cümə məscidinin bərpası üçün ianə toplamaq məqsədilə komitə təşkil olundu. Zivər bəy Əhmədbəyovun hazırladığı layihə üzrə işə başlanıldı. Lakin komitə ilə Zivər bəy Əhmədbəyovun ara-

sında fikir ayrılığı əmələ gəldiyi üçün Zivər bəy tikintidən çıxıb getdi. Zivər bəy Əhmədbəyovunun inşaat prosesini tərk etməsinin səbəbi, fikrimizcə, onun tarixi məscidin bərpası üzrə təklifi ilə əlaqədar idi. Komitə üzvləri bu təklifin çox baha olduğunu, tağın, ərəb freskalarının, interyer bəzəklərinin yaradılmasının çətin başa gəldiyini bildirmişdilər. Təəssüflər olsun ki, komitə ikinci variantın üzərində dayanaraq, məscidin özülü üzərində yeni məscidin tikilməsinə qərar verdi. Komitə köhnə məscidin özülü üzərində yeni məscidin inşası üçün Yozef Ploşkoya müraciət etdi. 1909-cu ildə Yozef Ploşkoya Zivər bəy Əhmədbəyovun layihəsinə dəyişikliklər etməklə məscidin bərpasına başladı. Yozef Ploşkoya yeniliklərindən biri də bundan ibarət idi ki, məscidin inşasında lazım olan metal parçalar Varşavada düzəldilirdi. Bu da məscidin daxilinə xüsusi yaraşıq verirdi. Lakin Yozef Ploşkoya bərpasında Şərq mədəniyyətinin bir sıra xüsusiyyətləri öz əksini tapmadı. Həmin dördə, yəni 1903-cü ildə "Kaspi" qəzetinin Şamaxıda olan müxbiri yazırdı ki, hətta dağıdılmış məscid də özünə hörmət tələb edir, dağılmaqda olan divarlar tam uçmamışdır, onun dağıdılmış divarları üzərində başqa tikinti aparmaq düzgün olmazdı. Məscid yıxılsa da, onun yenidən bərpası üçün eyni daşdan istifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan məşhur fransız memarı Oqüst Perrenin belə bir fikri yada düşür ki, memarlıq tikilisi dağılanda belə öz gözəlliyini qoruyub saxlayır. Bunu dağılmış Cümə məscidi haqqında da demək olar. Tezliklə dağılmış məscidin özülü üzərində yeni bir məscidin tikintisi planlaşdırılır (3, s. 115).

Qeyd edək ki, Zivər bəy Əhmədbəyov Şamaxı şəhərində müxtəlif binaların tikilməsi ilə yanaşı Bakıda da bir sıra tikililərin planını vermiş və tikdirmişdir. Onun müsəlman tikililərinin inşasında böyük təcrübəsi var idi. Məhz onun fikirləri əsasında komitə Cümə məscidini inşa edərkən, məscidin özülü üzərində tikintinin aparılmasına qərar vermişdi. Yozef Ploşkoya da Zivər bəyin planlaşdırdığı kimi tikintiyə başlamışdır. Məlum məsələ idi ki, Yozef Ploşkoya müxtəlif ornamentləri özündə əks etdirən Avropa tarixi üslubuna uyğun şəkildə bu məscidi bərpa edəcəkdi. Bu baxımdan o özü də Zivər bəyin planını bəyənmişdi. Eyni zamanda Yozef Ploşkoya Zivər bəy qədər müsəlman memarlığına bələd olmaması onun üçün başqa çıxış yolu qoymurdu. Bakıdakı Təzə - pir məscidini də 1905 – 1914 – cü illərdə Zivər bəy Əhmədbəyovun tikmişdir. Cümə məscidi birmənalı olaraq İslam memarlığı əsasında bərpa edilmişdir. Məscidin bərpası Şirvanşahlar sarayının memarlıq ansamblı ilə səsləşməklə yanaşı, əsas fasadın silueti də əsarərəngizliyi ilə eynilik mahiyyəti kəsb etmişdir. Əsas qapının, yəni portalın tağı

Böyük Moğollar dövründə yayılmış hind–müsəlman memarlığını xatırladır. Lakin bütövlükdə Cümə məscidi Şirvan – Abşeron memarlıq məktəbinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir (3, s. 118). Məscidin 1902-ci ildə başlanılan tikintisini yekunlaşdırmaq mümkün olmadı. 1918-ci ildə ermənilərin vəhşilikləri nəticəsində məscid yandırıldı. Yaşlı informatorların verdikləri məlumata görə, ermənilər yerli əhalini, körpələri, anaları, yaşlı ağsaqqalları Cümə məscidinə toplayaraq yandırmışdılar. Bu zaman təxminən 1700 nəfərə yaxın günahsız insan qətlə yetirilmişdi. Etnoqrafik sorğular zamanı məlum oldu ki, hadisəni təsvir edən M. Əzizbəyov bu dəhşətli hadisəni ağlaya – ağlaya N. Nərimanova çatdırıb. O bildirib ki, Şamaxıdan uzaqlaşanadək yanmış cəsədlərin iyi hələ də burnumdan çəkilməmişdi. Məhz o zaman məscidin qədim inşaat yazıları tamamilə məhv edilmişdir. Sovet dövründə məlum səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə olunmayan məscid tam dağılmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir.

1926-cı ildə Cəmil Aleksandroviç – Nasıfi Şamaxıdan 13 kilometr aralıda yerləşən qonşu Ağsu kəndində hələ 1918 -ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılmış və dağıdılmış bir məscid xarabalığı aşkar etmişdir. Həmin məsciddə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, onun da memarlıq planı Şamaxı Cümə məscidi ilə eynidir. Bu məscidin də inşa tarixi VIII əsrdə Şirvanı və Dağıstanı fəth edərək İslamı yayan xəlifə Validin qardaşı Əbu Müslümün fəaliyyəti dövrünə təsadüf edir. Cəmil Aleksandroviç – Nasıfi məscid divarlarındakı müxtəlif hörgü qalıqlarına əsaslanaraq onun çox qədim olması və müxtəlif dövrlərdə bərpa edilməsi nəticəsinə gəlmişdir. Doğurdan da, Şamaxı və Ağsu məscidləri eyni dövrdə tikilib. Onlar Şirvan abidələri qrupuna daxil olub İslam memarlığının nadir nümunələrini təşkil edirlər. Bu məscid interyerlərinin analoqu yoxdur (4, s. 62).

Şamaxı Cümə məscidinin tikilməsində suriyalı memar Mudcmahidin də adı çəkilir. Hələ onun dövründə dördbucaqlı məscid 39 x 12,8 m ölçülərə malik olmuşdur. Daxili üç hissəyə bölünərək, hər birinin öz qapısı və mehrabı (pişnamaz) var imiş. Onu da qeyd edək ki, plan quruluşuna görə məscidin Yaxın Şərqdə analoqu yoxdur. Məscidin İslamın daha erkən vaxtına təsadüf etməsi, burada 1968 – ci ildə H.Ciddi tərəfindən arxeoloji qazıntılar aparılmasına rəvac vermişdir. Nəticədə məscidin həyətində iki mədəni təbəqə aşkarlanmışdır. Birincisi IX – X əsrləri, ikinci təbəqə isə XI – XII əsrləri əhatə edir. 1970–80-ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı onun həyətində mədrəsə, xeyli hücrə və qəbirlər aşkarlanmışdır.

Son olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözü gedən məscid bərpa-

dan sonra möhtəşəm görkəm almış və daha geniş miqyasda xalqın mənəvi dəyərlərinə xidmət etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE. X cild. Bakı, 1987.
2. Bakıxanov A. Gülüstani – İrəm. Bakı, 1951.
3.Фатуллаев Ш. С. Джума – мечеть в городе Шемахе (VIII – XX вв.). ИАНА-Сер.лит., яз. и искусства, 1973, N1, с.108-121.
4. Şamaxı tarix – diyarşünaslıq muzeyi. Hazırlayan Fariz Xəlilli. Bakı, 2009.
5. Məşədixanım N. Azərbaycan pirləri. Bakı, 1992.
6. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı, 1997.
7. Деминский О. Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии/ Записки Кавказского Отдела РГО, в. 22, №2. Тифлис, 1901.

JUMA MOSQUE OF SHAMAKHI

Naila Ciddi

Summary

Key words: religion, seants, architecture, chariat, (Islamic low) mosque

The article is about the ancient cultic architectural monument of the country. Architectural design and the construction history of the mosque, as well as its similarities and dissimilarities with the other monuments of the Islamic architecture had been described in this article.

It is obvious that, during the Soviet period the confessional situation was under critical condition. Most of the mosques had been destroyed and those, which were not ruined, had been used as household premises. Armenian constructors as usual had been engaged to the works of restoration for the mosques. While making restorations they have made huge mistakes, as a result of which, these mosques often lost their initial architectural appearances.

All the conditions had been organized for the construction, preservation and the restoration of the worship places during the years of independence.

О ДЖУМА МЕЧЕТИ г. ШЕМАХА

Наиля Джидди

Резюме

Ключевые слова: религия, святые, архитектура, шариат, мечеть.

Статья посвящена одному из древних культовых архитектурных памятников страны. Описываются архитектурный стиль, история строительства

мечети, проводятся параллели между Джума мечетью и другими памятниками мусульманской архитектуры, рассматриваются их сходства и различия.

Как известно, в годы Советской власти конфессиональная ситуация находилась в тяжелом состоянии. Большинство мечетей было уничтожено, уцелевшие мечети использовались в качестве хозяйственных помещений. Реставрационными работами мечетей, как правило, занимались армянские строители, которые допускали грубые ошибки, в результате которых мечети часто теряли первоначальный архитектурный облик.

За годы независимости республики созданы все условия для строительства, охраны и реставрации культурных сооружений.